

РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ГРОМАД

2.1. Формування кримінологічної політики в умовах поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19

Пандемія коронавірусу 2019 р. обумовила глибокі зміни у повсякденному житті світової спільноти і виявилася суттєвою загрозою для забезпечення публічної безпеки громад. В країнах почався економічний спад, безпрецедентне навантаження відчувають системи соціальної, економічної підтримки і суспільної охорони здоров'я, на які багато людей покладаються у важкі часи¹. За короткий час локальний спалах COVID-19 розвився в глобальну пандемію з трьома визначальними рисами, які можна охарактеризувати як швидкість і масштабність, ступінь тяжкості, соціальна та економічна дестабілізація².

Контроль за свободою пересування людей став найважливішим пріоритетом для урядів, які прагнуть уповільнити поширення вірусу. В умовах пандемії зростаючий попит і обмеженість ресурсів створюють ідеальні умови для посилення корупційних, фінансових та інших злочинів. Недофінансування медичних установ через різні шахрайські та корупційні чинники ослаблює потенціал сектору охорони здоров'я. При цьому складність роботи медиків пропорційно зростає, а роль медичного сектору стає ще більш значущою. Використання неякісних і неефективних ліків, потрапляння в обіг яких стало можливим завдяки неправомірним діям, може погіршити стан хворих, ускладнити точний діагноз або взагалі призвести до загибелі людини³. Відсутність на національному й міжнародному рівнях комплексних уніфікованих підходів до віктимологічного забезпечення безпеки населення під час

¹ Обновленная стратегия борьбы с COVID-19 / Всемирная организация охраны здоровья (ВООЗ). 2020. 14 апр. URL: <https://www.who.int/ru/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/strategies-plans-and-operations>.

² Обновленная стратегия борьбы с COVID-19 / Всемирная организация охраны здоровья (ВООЗ). 2020. 14 апр. URL: <https://www.who.int/ru/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/strategies-plans-and-operations>.

³ EUROPOL. (2020). Crime and contagion. The impact of a pandemic on organized crime. <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2020/03/GI-TOC-Crime-and-Contagion-The-impact-of-a-pandemic-on-organized-crime.pdf>.

поширення пандемій обумовлює необхідність заповнення таких політико-правових прогалів. У нинішньому контексті життя всебічних комплексних заходів з вивчення, оцінювання кримінальних загроз та запобігання ним, а також впровадження у практику соціального контролю над злочинністю наукових розробок, об'єднаних у єдиний стратегічний документ, вбачається першочерговим завданням у розрізі забезпечення безпеки населення.

Сучасні дослідження, в яких розглядаються фактори віктимізації унаслідок поширення карантинних заходів, спричинених епідеміями та пандеміями, зокрема COVID-19, стосуються критеріїв меж карантинних заходів¹, балансу між факторами ефективності карантинних заходів і збереженням громадських прав і свобод під час дії таких заходів², впливу карантинних заходів на конституційні права громадян³, критики обмежувальних заходів, що запроваджуються державами у зв'язку з пандемією COVID-19 у контексті дотримання приписів Міжнародних медико-санітарних правил ВООЗ⁴, особливостей юридичної відповідальності медпрацівників в умовах поширення коронавірусної інфекції⁵ тощо.

У цьому ракурсі для правового забезпечення публічної безпеки громад підґрунтям може стати формування кримінологічної політики. Кримінологічна політика має здійснюватися за чітко визначеними

¹ Parmet W.E., Sinha M.S. Covid-19 – The Law and Limits of Quarantine. 2020. URL: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp200421>.

² Gostin LO., Hodge JG. US Emergency Legal Responses to Novel Coronavirus: Balancing Public Health and Civil Liberties. JAMA. 2020. № 323 (12). P. 1131–1132. DOI: 10.1001/jama.2020.2025 <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2761556>; Wong JEL, Leo Y.S., Tan C.C. COVID-19 in Singapore – Current Experience: Critical Global Issues That Require Attention and Action. JAMA. 2020. № 323 (13). P. 1243–1244. DOI: 10.1001/jama.2020.2467 <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2761890>.

³ Parmet W.E. Quarantining the law of quarantine: why quarantine law does not reflect contemporary constitutional law. 2018. URL: <https://wfulawpolicyjournal.com.files.wordpress.com/2019/02/1-parmet.pdf>.

⁴ Habibi R. et al. Do not violate the International Health Regulations during the COVID-19 outbreak. 2020. Lancet. volume 395. Issue 10225. P. 664–666. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)303731/fulltext?fbclid=IwAR1JJOiPGzFmtFoaGO-T-OVU-t8r6ityYocb5fYqAECGxGRTYzxNL-RKMpc](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)303731/fulltext?fbclid=IwAR1JJOiPGzFmtFoaGO-T-OVU-t8r6ityYocb5fYqAECGxGRTYzxNL-RKMpc).

⁵ Cohen I.G., Crespo A.M., White D.B. Potential Legal Liability for Withdrawing or Withholding Ventilators During COVID-19: Assessing the Risks and Identifying Needed Reforms. JAMA. 2020. № 323 (19). P. 1901–1902. DOI: 10.1001/jama.2020.5442 <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2764239>; Truog, R.D. et al. The Toughest Triage – Allocating Ventilators in a Pandemic. May 21, 2020 N Engl J Med 2020. № 382. P. 1973–1975. DOI: 10.1056/NEJMp2005689 <https://www.nejm.org/doi/10.1056/NEJMp2005689>.

науково обґрунтованими критеріями, спеціально визначеними у законі суб'єктами, а також із використанням сучасних методик і технологій, що дадуть змогу встановлювати вплив зовнішніх факторів на цей процес. Зазначений підхід має бути пріоритетним під час розроблення заходів, спрямованих на удосконалення цього процесу та загалом змісту кримінологічної політики, з урахуванням наявних правових ризиків, що пов'язані з можливими прорахунками та безсистемністю в правотворчості, непрофесійним застосуванням законодавства у сфері боротьби із злочинністю, відсутністю знань про тлумачення закону та іншими недоліками на рівні правозастосовної діяльності, зокрема з питань запобіжної діяльності, що склали зміст цього дослідження.

Основною вимогою ефективності формування та реалізації кримінологічної політики в умовах поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19 має бути взаємоузгодженість міжнародних норм і практик в питаннях протидії світовим біологічним загрозам та національних законодавчих конструкцій в питаннях забезпечення безпеки під час карантинних заходів.

Розроблення інструментарію кримінологічної політики набуло теоретичного осмислення в працях вітчизняних кримінологів різних поколінь. Доволі активно окремі аспекти цієї проблематики досліджували А.А. Бабенко, О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, Ю.В. Баулін, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, В.К. Грищук, Н.О. Гуророва, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.О. Кваша, О.М. Костенко, О.Г. Кулик, І.П. Лановенко, О.М. Литвинов, М.І. Мельник, С.А. Мозоль, Є.С. Назимко, Ю.В. Орлов, Є.Л. Стрельцов, В.О. Туляков, П.Л. Фріс, В.В. Черней, С.С. Чернявський, В.І. Шакун. Водночас питання формування кримінологічної політики в умовах поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19 поки що не одержало належної уваги представників юридичної науки.

Вищевикладене свідчить про актуальність порушеного питання та доцільність його дослідження для визначення на основі наявних світових правозастосовних практик та з урахуванням чинного законодавства України пріоритетних напрямів кримінологічної політики під час карантинних заходів, пов'язаних з COVID-19, а також розроблення комплексу стратегічних підходів до віктимологічного забезпечення безпеки під час карантинних заходів.

COVID-19 являє собою новий вид інфекційного захворювання, яке відрізняється від інших захворювань, що викликаються коронавірусами, важким гострим респіраторним синдромом (ВГРС) та близькосхідним респіраторним синдромом (БВРС). Відповідно до статистичних даних світу, близько 40% випадків захворювання проходять у легкій формі, у 40% спостерігається захворювання

середньої тяжкості, включаючи пневмонію, в 15% випадків – важка форма захворювання, а в 5% випадків спостерігається критичне захворювання¹. В Україні коронавірусна інфекція COVID-19 (пневмонія нового типу) вперше була діагностована 3 березня 2020 р. в Чернівцях. 13 березня було зафіксовано перший летальний випадок внаслідок коронавірусної інфекції.

Результати дослідження свідчать про те, що відсутність стратегічних підходів до комплексного реагування на поширення біологічних загроз нині характерна не тільки для України. Зокрема, досвід Сполучених Штатів говорить про вибіркове й несистемне застосування правових інструментів протидії пандемії COVID-19 в цій країні, що, однак, обумовлено складністю її правової системи, державним устроєм. При цьому очевидно, що наявність комплексного стратегічного документа, який би передбачав чіткий алгоритм дій і заходів для забезпечення безпеки громадян за настання кризових ситуацій, зумовлених загрозами поширення пандемій, міг би стати запорукою збереження людського життя.

Отже, одним з головних пріоритетів у забезпеченні безпеки країни має визнаватися державна кримінологічна політика як скоординована діяльність усіх гілок влади та інституцій громадянського суспільства, спрямована на виявлення та усунення причин та умов (детермінантів) злочинів, прогнозування можливих змін у криміногенній ситуації, коригування стратегічних напрямів управління системою кримінальної юстиції щодо формування та реалізації протиепідемічних заходів.

На фоні розвитку світової пандемії в багатьох країнах світу спостерігається різкий спалах злочинів, які прямо або опосередковано пов'язані з введенням країнами протиепідемічних та карантинних заходів. За інформацією Європейського поліцейського управління (Європол), під час операції “Pandea”, яка нещодавно проводилася у всьому світі, поліція виявила 2 000 вебсайтів, що пропонують підробні протикоронавірусні ліки, спреї та мазі².

Обмеження вільного переміщення й закриття кордонів здійснили безпосередній вплив на деякі види злочинної діяльності, ріст яких сповільнився або припинився. Проте з'являються злочинні угруповання, які використовують суспільну розгубленість, щоб створити новий попит на незаконні товари та послуги. Можна очікувати, що за ступенем розвитку кризових явищ можливості для

¹ COVID-19 – coronavirus pandemic. *Worldometer*. URL: <https://www.worldometers.info/coronavirus>.

² Riegert B. Europol warns against coronavirus scams. 2020. URL: <https://www.dw.com/en/europol-warns-against-coronavirus-scams/a-52944888>.

злочинної діяльності будуть розширюватися. Зокрема, в країнах, де організовані злочинні угруповання мають зв'язок із системами охорони здоров'я, ресурси, призначені для порятунку життя, використовуються для отримання злочинної вигоди, послаблюючи реакцію держав на надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я¹.

Карантинні обмеження не меншою мірою накладають свій відбиток на міжнародну співпрацю. Так, для багатьох країн безпека їх громадян видається більш пріоритетною, ніж положення міжнародних актів, що гарантують вільне переміщення. Однак у науковому середовищі не всіма поділяються погляди про переваги суворих обмежувальних заходів. Як аргументи наводяться думки про те, що в короткостроковій перспективі обмеження на поїздки перешкоджають потраплянню товарів в регіони, постраждали від пандемії, уповільнюють дії ініціатив у сфері міжнародної громадської охорони здоров'я, стигматизують суспільство і непропорційно завдають шкоди найбільш вразливим прошаркам населення. У більш довгостроковій перспективі країни, які вибирають, вимог яких міжнародних актів слід дотримуватися, можуть спонукати інші країни робити те ж саме, що підриває основні засади міжнародних відносин².

Відповідно до ч. 1 ст. 33 Конституції України, кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, за винятком обмежень, визначених законом. Отже, конституційне право на вільне пересування країною не є абсолютним і може бути обмежене відповідним законом.

У цьому разі з огляду на ситуацію, що склалася в Україні, та вжиття державою заходів, пов'язаних із запобіганням поширенню на території України COVID-19, таким законом є Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб»³, яким визначено, зокрема, засади діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямовані на запобігання виникненню і поширенню інфекційних хвороб людини, локалізацію та ліквідацію їх спалахів та

¹ EUROPOL. (2020). Crime and contagion. The impact of a pandemic on organized crime. URL: <https://globalinitiative.net/wp-content/uploads/2020/03/GI-TOC-Crime-and-Contagion-The-impact-of-a-pandemic-on-organized-crime.pdf>.

² Habibi R. et al. Do not violate the International Health Regulations during the COVID-19 outbreak. *Lancet*. 2020. Volume 395. Issue 10225. P. 664–666. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)30373-1/fulltext?fbclid=IwAR1JJOiPGzFmtFoaGO-T-OVUt8r6ttyYocb5fYqAECGxGRTYzxNL-RKMpc](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)30373-1/fulltext?fbclid=IwAR1JJOiPGzFmtFoaGO-T-OVUt8r6ttyYocb5fYqAECGxGRTYzxNL-RKMpc).

³ Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 6 квітня 2000 р. № 1645-III. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 05.05.2020).

епідемії. Цей Закон встановлює права, обов'язки та відповідальність фізичних осіб у сфері захисту населення від інфекційних хвороб¹. Статтями 20, 22 зазначеного Закону передбачено обов'язки осіб, які є потенційними бактеріоносіями, та заходи, що мають вживатися стосовно таких осіб. Такі особи, якщо вони створюють реальну небезпеку зараження оточуючих, підлягають лікуванню, медичному нагляду та обстеженню у відповідних закладах охорони здоров'я.

Статтею 29 Закону врегульовано питання встановлення карантину, під час якого затверджуються необхідні профілактичні, проти-епідемічні та інші заходи, їх виконавці та терміни проведення, визначаються тимчасові обмеження прав фізичних осіб і додаткові обов'язки, що покладаються на них. У статті 31 цього Закону визначені заклади (спеціалізовані, ізолятори, обсерватори), на базі яких повинні перебувати та проходити необхідні обстеження особи, які мали достовірно встановлені контакти з хворим на особливо небезпечну інфекційну хворобу, а також особи із симптомами таких хвороб.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 17 березня 2020 р.² шляхом внесення відповідних змін і доповнень передбачено адміністративну відповідальність за порушення правил щодо карантину людей, санітарно-гігієнічних, санітарно-протиепідемічних правил і норм, окреслених Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб», іншими актами законодавства, а також рішеннями органів місцевого самоврядування з питань боротьби з інфекційними хворобами. Законом передбачено створення правового підґрунтя для оперативного здійснення державою комплексу невідкладних заходів для попередження та лікування COVID-19, зокрема проведення закупівлі товарів, робіт і послуг, необхідних для цієї мети, без застосування процедур, передбачених Законом «Про публічні закупівлі»; стовідсоткову попередню оплату за такі товари, роботи та послуги; контроль з боку Кабінету Міністрів за цінами на лікарські

¹ Covid-19: роз'яснення Омбудсмана щодо свободи пересування в умовах карантину / Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/page/secretariat/press-office/pr>.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон від 17 березня 2020 р. № 530-IX (із змінами, внесеними Законами від 30 березня 2020 р. № 540-IX та від 13 квітня 2020 р. № 553-IX. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-IX>. (дата звернення 05.05.2020).

засоби, товари медичного призначення та соціально значущі товари¹. Згідно із Законом, запроваджується комплекс правових норм, спрямованих на захист прав фізичних та юридичних осіб під час карантину, та обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням COVID-19, таких як можливість роботи вдома для працівників, держслужбовців та службовців органів місцевого самоврядування та надання за їх згодою відпустки; надання права власникам змінювати режими роботи органів, закладів, підприємств, установ, організацій, зокрема, щодо прийому та обслуговування фізичних та юридичних осіб з обов'язковим інформуванням населення про це через вебсайти та інші комунікаційні засоби; заборона на скасування дії довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (на період карантину та протягом 30 днів після його скасування). Законом доручено Уряду встановити додаткові доплати медичним та іншим працівникам, безпосередньо зайнятим на роботах з ліквідації захворювання серед людей на COVID-19, на період вжиття заходів щодо запобігання виникненню й поширенню коронавірусної хвороби, до завершення виконання цих заходів, а також доплати окремим категоріям працівників, які забезпечують основні сфери життєдіяльності.

Законом також встановлено адміністративну відповідальність за самовільне залишення місця обсервації (карантину) особою, яка може бути інфікована COVID-19. Зокрема, порушення правил щодо карантину людей, санітарно-гігієнічних, санітарно-протиепідемічних правил і норм, передбачених Законом «Про захист населення від інфекційних хвороб», іншими актами законодавства, а також рішень органів місцевого самоврядування з питань боротьби з інфекційними захворюваннями тягне за собою накладення стягнень у вигляді штрафу на громадян, зокрема посадових осіб. Такі зміни внесені до Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо доповнення ст. 44-3)².

Крім того, Законом встановлено кримінальну відповідальність за порушення правил та норм, визначених задля запобігання епідемічним та іншим інфекційним хворобам і боротьби з ними, якщо такі дії спричинили або завідомо могли спричинити поширення цих захворювань чи загибель людей або інші тяжкі наслідки. Кримінальна

¹ Закон щодо запобігання поширенню коронавірусу набув чинності. *ЮРЛІГА: право знати*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ua/news/193829_zakon-shchodo-zapobgannya-poshirennyu-koronavirusu-nabrav-chinnost.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122 (із змінами).

відповідальність за такі правопорушення передбачає санкції у вигляді штрафу, арешту, обмеження або позбавлення волі.

Відповідно до нормативних положень, карантин – це адміністративні та медико-санітарні заходи, що застосовуються для запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб, тобто хвороб, що характеризуються важкими та (або) стійкими розладами здоров'я у значної кількості хворих, високим рівнем смертності та швидким поширенням хвороби серед населення (ст. 1 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб»).

Постанова Уряду «Про запобігання поширення на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 11 березня 2020 р. № 211¹ визначає категорії осіб, які підлягають обов'язковій госпіталізації до обсерваторів (ізоляторів), та порядок проведення такої госпіталізації. Таким чином, оскільки відповідно до ст. 33 Конституції України громадяни України не можуть бути позбавлені права в будь-який час повернутися в Україну, вони зобов'язані дотримуватися всіх правил та встановлених заходів безпеки, зокрема, пов'язаних із обов'язковою ізоляцією (обсервацією) з огляду на карантин, запроваджений режим надзвичайної ситуації та вжиття заходів, спрямованих на запобігання поширенню коронавірусу.

Водночас існує супротив окремих громадян щодо проходження примусової обсервації, пов'язаний із самовпевненістю та їх безвідповідальністю за можливі незворотні наслідки, що несе загрозу для інших громадян, що перебувають всередині держави. Ці громадяни недостатньо поінформовані про місце та умови обов'язкової ізоляції (обсервації), її законодавчих вимог.

Досвід США щодо введення карантинних заходів свідчить про те, що повноваження владних органів на період запровадження таких заходів, хоча й досить широкі, проте підлягають суттєвим конституційним обмеженням. Незважаючи на те, що повноваження органів охорони здоров'я повинні ґрунтуватися перш за все на науковій доцільності, вони не повинні порушувати фундаментальні загальнолюдські цінності особистої свободи та невтручання в особисте

¹ Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Закон України від 11 березня 2020 р. № 211 (із змінами). *Офіційний вебсайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF> (дата звернення 05.05.2020).

життя¹. Баланс особистих прав і свобод та законодавчих обмежень у зв'язку з карантинними заходами є одним з головних питань під час розроблення карантинних заходів незалежно від юрисдикції тієї чи іншої країни. Карантинні заходи повинні застосовуватися тільки тоді, коли це необхідно задля охорони громадського здоров'я (або є найменшою обмежувальною альтернативою) і тільки тоді, коли вони супроводжуються гарантіями належного правового захисту².

Надзвичайна декларація Міністерства охорони здоров'я і соціальних служб США (HHS) на час поширення пандемії коронавірусу в США дає змогу використовувати додаткові фінансові ресурси, розширює повноваження федеральних органів, міжвідомчу координацію і тимчасово скасовує дію деяких законодавчих актів. Допускаються також введення режимів надзвичайних ситуацій у штатах і на місцях³.

Окрему проблему щодо вжиття тих чи інших заходів з протидії пандемії може становити їх неузгодженість із Міжнародними медико-санітарними правилами (ММСП), затвердженими ВООЗ у 2005 р. Наприклад, із п. 2 ст. 43 ММСП випливає, що держави не мають застосовувати додаткові заходи охорони здоров'я виключно як запобіжний захід, а повинні обґрунтовувати свої рішення науковими принципами, науковими даними і рекомендаціями ВООЗ. Численні обмеження на пересування, введені під час спалаху COVID-19, не підтримуються дослідженнями у сфері охорони здоров'я або ВООЗ. Так, ВООЗ рекомендувала не обмежувати вільне переміщення, стверджуючи, що обмеження приносять більше шкоди, ніж користі⁴.

У зв'язку з викладеним можна сформулювати декілька таких принципових спеціальних вимог щодо ефективності формування та реалізації кримінологічної політики в умовах поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19:

¹ Gostin L.O., Hodge J.G. Reforming Federal Public Health Powers. JAMA. 2017. № 317 (12). P. 1211. DOI: 10.1001/jama.2017.1021 <https://sci-hub.tw/https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2604789>.

² Parmet W.E. Quarantining the law of quarantine: why quarantine law does not reflect contemporary constitutional law. 2018. URL: <https://wfulawpolicyjournal.com.files.wordpress.com/2019/02/1-parmet.pdf>.

³ Gostin L.O., Hodge J.G. US Emergency Legal Responses to Novel Coronavirus: Balancing Public Health and Civil Liberties. JAMA. 2020. № 323 (12). P. 1131–1132. DOI: 10.1001/jama.2020.2025 <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2761556>.

⁴ Habibi R. et al. Do not violate the International Health Regulations during the COVID-19 outbreak. Lancet. 2020. Volume 395. Issue 10225. P. 664–666. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(20\)30373-1/fulltext?fbclid=IwAR1JJOiPGzFmtFoaGO-T-OVU-t8r6ttyYocb5fYqAECGxGRTYzxNL-RKMpc](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(20)30373-1/fulltext?fbclid=IwAR1JJOiPGzFmtFoaGO-T-OVU-t8r6ttyYocb5fYqAECGxGRTYzxNL-RKMpc).

– взаємоузгодженість міжнародних норм і практик щодо протидії світовим біологічним загрозам та національних законодавчих конструкцій стосовно забезпечення безпеки під час карантинних заходів;

– нормативне визначення терміна «обстеження на коронавірус COVID-19» (здебільшого під цим терміном розуміють обстеження, що проводиться задля виявлення антитіл коронавірусу COVID-19);

– заборона відмови у прийманні до лікувального закладу й наданні невідкладної медичної допомоги чи обмеження інших прав осіб на підставі того, що вони є вірусоносіями або хворими на COVID-19, як і обмеження прав рідних та близьких інфікованих (неправомірні дії посадових осіб, порушення прав інфікованих чи хворих на коронавірус, їх рідних і близьких можуть бути оскаржені відповідно до законодавства України);

– встановлення кримінальної відповідальності за завідоме неінформування про зараження або зараження іншої особи (осіб) коронавірусом особою, яка знала про наявність у неї коронавірусної інфекції (винна у цьому особа також повинна відшкодовувати шкоду, заподіяну у зв'язку з ненаданням зараженій особі медичної і соціальної допомоги, проте до питань відповідальності медичних працівників за зараження коронавірусом людини необхідно підходити вкрай обережно, глибоко аналізуючи ступінь відповідальності кожної особи, а також ситуацію, у якій сталося зараження здорової людини інфекцією коронавірусу хворою особою, тому ст. 325 КК України «Порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним захворюванням та масовим отруєнням» варто доповнити ч. 2 такого змісту: «зараження іншої особи інфекційними захворюваннями особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби»);

– передбачення розроблення більш досконалої системи протиепідемічного нагляду за COVID-19, яка би передбачала організацію моніторингу за інфікованими та особами з «груп підвищеного ризику» зараження цією інфекцією.

Сучасні досягнення науково-технічного прогресу обумовлюють необхідність здійснення подальшого технічного і програмного оснащення центрів із запобігання коронавірусу COVID-19, санітаційних комп'ютерною технікою, засобами телекомунікації, що дадуть змогу створити на регіональних рівнях єдину комплексну автоматизовану інформаційно-аналітичну систему з цієї проблеми на основі базових комп'ютерних програм. При цьому окремої уваги заслуговує питання кібербезпеки у забезпеченні ефективного функціонування таких систем, оскільки недоліки програмних додатків

можуть зробити їх об'єктами кримінальних посягань, створити загрози безпеці і недоторканності приватного життя пацієнтів тощо¹.

З огляду на це підлягає перегляду й поліпшенню система медичного огляду населення, що передбачає як масові епідемічні, так і вибірккові обстеження окремих категорій населення зі збереження обсягу досліджень стосовно осіб з груп підвищеного ризику зараження та інших контингентів.

Соціальна значимість проблеми коронавірусу COVID-19, правового регулювання обстеження груп підвищеного ризику, питання відповідальності медичного персоналу та інших осіб за зараження коронавірусом людини вимагає високої професійної підготовки кадрів для вжиття організаційних, правових, лікувально-профілактичних і протиепідеміологічних заходів та їх інформаційного забезпечення. Так, досвід Сполучених Штатів говорить про відсутність у США єдиних підходів до забезпечення законодавчого імунітету лікарів, пов'язаного з виконанням їх професійних обов'язків у ситуаціях, що вимагають негайного прийняття рішень щодо способу порятунку життя пацієнта (наприклад, використання апаратів штучної вентиляції легенів (ШВЛ))². Наявні федеральні закони і закони штатів надають обмежений імунітет лікарям і медсестрам у ситуаціях, що вимагають прийняття невідкладних рішень. У науковому середовищі відзначається, що стурбованість медпрацівників щодо відповідальності має бути зведена до мінімуму, тому що навіть невелика ймовірність судового переслідування може вплинути на етичність рішень, які приймаються лікарями щодо своїх обов'язків, що може, наприклад, відобразитися в питаннях призначення апаратів ШВЛ за принципом «першим прийшов – першим обслужений», а не з огляду на умови об'єктивної необхідності³.

У зв'язку з цим стратегічні загальносоціальні напрями формування кримінологічної політики під час вжиття карантинних заходів мають передбачити таке:

¹ Ellouze N. et al. Forensic Investigation of Digital Crimes in Healthcare Applications. *Data Mining Trends and Applications in Criminal Science and Investigations*. 2016. P. 169–210. URL: https://www.researchgate.net/publication/316682851_Forensic_Investigation_of_Digital_Crimes_in_Healthcare_Applications.

² Truog R.D. et al. The Toughest Triage – Allocating Ventilators in a Pandemic. May 21, 2020. *N Engl J Med* 2020. № 382. P. 1973–1975. DOI: 10.1056/NEJMp2005689 <https://www.nejm.org/doi/10.1056/NEJMp2005689>.

³ Cohen I.G., Crespo A.M., White D.B. Potential Legal Liability for Withdrawing or Withholding Ventilators During COVID-19: Assessing the Risks and Identifying Needed Reforms. *JAMA*. 2020. № 323 (19). P. 1901–1902. DOI: 10.1001/jama.2020.5442 <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2764239>.

– відповідна фахова підготовка лікарів, правників, педагогів в інститутах удосконалення та на курсах підвищення кваліфікації спеціалістів різних профільних спеціальностей, особливо вірусологів-інфекціоністів;

– розроблення та видання відповідної наукової, правової та навчально-методичної літератури (монографії, тематичні огляди, методики, тези, збірки, довідники, підручники тощо) з питань запобігання поширення інфекційних хвороб, зокрема використання позитивного зарубіжного досвіду з проблем коронавірусу COVID-19;

– внесення питань запобігання коронавірусу людини до навчальних програм усіх закладів освіти;

– підготовка лідерів молодіжних організацій, осіб з груп підвищеного ризику у територіальних центрах запобігання коронавірусу людини;

– підготовка спеціалістів практичної охорони здоров'я, працівників правоохоронних органів та науковців у провідних спеціалізованих науково-дослідних установах України і за кордоном.

– суворе дотримання самоізоляції та обсервації.

Вжиті заходи дадуть змогу здійснити підготовку висококваліфікованих кадрів для надання правової і спеціалізованої медичної допомоги та істотно підвищити ефективність роботи всієї системи охорони здоров'я, освіти та юридично-інформаційного забезпечення цієї проблеми.

У зв'язку з вищевикладеним можна констатувати необхідність прийняття на законодавчому рівні Стратегії державного реагування на COVID-19 (Стратегія запобігання), головним завданням якої мають стати контроль за пандемією та її припинення шляхом уповільнення передачі вірусу і скорочення смертності, пов'язаної з COVID-19, а також ліквідація негативних соціальних, економічних, політичних та інших наслідків, викликаних запровадженням карантинних обмежень, що можуть призвести до вчинення протиправних дій у цій сфері.

Досягнення такого стратегічного завдання можливо шляхом вжиття таких заходів:

1) координація державних та регіональних заходів реагування щодо усунення причин та умов вчинення злочинів;

2) залучення та мобілізація вражених вірусом і схильних до ризику місцевих громад та окремих громадян до виявлення й надання інформації про протиправні дії в умовах застосування карантинних заходів;

3) вжиття ситуативно необхідних медико-санітарних заходів для уповільнення передачі вірусу та контролю супутніх випадків, що можуть призвести до вчинення правопорушень;

4) підготовка системи охорони здоров'я задля скорочення смертності, пов'язаної з COVID-19, збереження першочергових послуг охорони здоров'я та захисту медичних працівників від вчинення протиправних дій з їх боку та щодо них;

5) планування екстрених заходів для забезпечення безперебійних життєво необхідних суспільних функцій та усунення обставин, що можуть призвести до вчинення правопорушень у сфері надання медичних послуг.

Визначальні цілі Стратегії полягають у такому:

- мобілізація усіх соціальних інституцій і громадян країни на боротьбу з пандемією задля забезпечення прийняття відповідальності всіма державними і громадськими секторами та участі у запобіганні випадкам захворювання та протиправній поведінці, що може сприяти поширенню коронавірусу;

- контроль за випадками й осередками хвороби, запобігання передачі вірусу серед населення шляхом швидкого виявлення та ізоляції всіх випадків, надання належної медичної допомоги, відстеження, карантину та підтримки для всіх, хто контактував зі хворими;

- запобігання передачі вірусу серед населення шляхом вжиття відповідних ситуації заходів запобігання й контролю інфекції, загальних заходів фізичного дистанціювання, а також належних і пропорційних обмежень на внутрішні і закордонні поїздки, в яких немає нагальної потреби;

- скорочення смертності за допомогою надання відповідного клінічного догляду хворим на COVID-19, забезпечення безперебійності першочергових послуг охорони здоров'я та соціальної допомоги і захисту медичних працівників, вразливих груп населення;

- розроблення безпечних та ефективних вакцин і терапевтичних засобів, які можуть бути поширені в необхідній кількості та доступні залежно від потреб системи охорони здоров'я та населення.

Необхідність створення офіційних платформ для міжвідомчої координації зусиль з протидії поширенню пандемій підтверджується дослідженням досвіду Сінгапуру, який із моменту спалаху атипової пневмонії у 2003 р. систематично зміцнює свою здатність протидіяти новим видам інфекційних захворювань і сьогодні має один із найменших серед країн Азії показників смертності по відношенню до

кількості хворих (23 померлих при 32 800 хворих)¹. Крім того, необхідність впровадження всеохоплюючих стратегічних підходів до кримінологічного та віктимологічного забезпечення світової та національної безпеки під час карантинних заходів впливає із сутності розглянутих досліджень щодо країн ЄС та США, які дають уявлення про те, що чітко вироблених підходів до вищезазначених питань у цих країнах поки що не існує. Карантинні заходи й заборони на вільне пересування часто є першою відповіддю проти нових інфекційних захворювань. Однак ці традиційні засоби, як правило, мають обмежену корисність для швидко поширюваних інфекційних захворювань, і, якщо їх застосовувати виключно як інструмент жорсткого впливу, вибірково і безсистемно, вони можуть бути контрпродуктивними².

Україна повинна впроваджувати комплекс заходів, відповідний її можливостям і ситуації, щоб уповільнити передачу вірусу і скоротити смертність, пов'язану з COVID-19, з кінцевою метою досягнення і (або) підтримки стабільного рівня передачі вірусу або відсутності нових випадків інфікування, а також виявлення та усунення обставин, що призводять чи можуть призвести до вчинення злочинів в умовах життя протиепідемічних заходів.

Таким чином, можна дійти висновку, що спалах пандемії COVID-19 виявив неготовність багатьох держав ефективно протидіяти новій світовій загрозі з точки зору впровадження дієвих законодавчих та правозастосовних механізмів. Україна в цьому розумінні не стала винятком. Водночас аналіз українського законодавства дає змогу стверджувати, що з моменту поширення пандемії на територію Європи воно змогло порівняно швидко адаптуватися до нових реалій. Водночас питання, які постали перед українською правовою системою в розрізі формування та реалізації кримінологічної політики у сфері забезпечення безпеки громадян під час карантинних заходів, пов'язаних з поширенням пандемії коронавірусу, виявили необхідність розроблення національної стратегічного документа, що включає комплекс заходів із протидії вірусним загрозам та регулювання суспільних відносин у період їх поширення. Такий комплекс має включати здобутки міжнародних практик, бути гнучким та адаптивним до нових викликів з урахуванням тісного контакту кримінологічного,

¹ Wong JEL, Leo Y.S., Tan C.C. COVID-19 in Singapore – Current Experience: Critical Global Issues That Require Attention and Action. JAMA. 2020. № 323 (13). P. 1243–1244. DOI: 10.1001/jama.2020.2467 <https://jamanetwork.com/journals/jama/article-abstract/2761890>.

² Parmet W.E., Sinha M.S. Covid-19 – The Law and Limits of Quarantine. 2020. URL: <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMp200421>.

економічного, політичного, соціального та інших напрямів забезпечення безпеки особи й суспільства.

Запропонований комплекс заходів, відображений на рівні Стратегії державного реагування на COVID-19, зміг би створити передумови для формування дієвого механізму у кримінологічному та віктимологічному забезпеченні світової та національної безпеки з огляду на наявні та майбутні епідеміологічні загрози. Припускається, що, будучи адаптованою до відповідних правових реалій інших держав, запропонована стратегія має право на існування в умовах будь-якої правової системи.

Наведені вище положення і пропозиції щодо кримінологічної політики можуть скласти теоретико-правове підґрунтя для вдосконалення правового забезпечення публічної безпеки громад.

Результати дослідження дають змогу стверджувати, що майбутні виклики у сфері формування та реалізації кримінологічної політики забезпечення безпеки громадян під час карантинних та обмежувальних заходів будуть обумовлені адаптацією злочинної діяльності до таких умов, тому припускається, що подальші наукові дослідження за цим напрямом мають бути присвячені питанню розроблення кримінологічних підходів до боротьби зі злочинами у сфері охорони здоров'я населення та порушення норм щодо запобігання інфекційним захворюванням.

2.2. Забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури

Надійний захист об'єктів критичної інфраструктури є одним з пріоритетів у забезпеченні потреб національної безпеки держави загалом та публічної безпеки громад зокрема. Вирішення цієї проблеми на загальнодержавному рівні потребує системного підходу до її нагального вирішення. На гостроту проблеми для України вказують світові тенденції до посилення загроз природного та техногенного характерів, підвищення рівня терористичних загроз, збільшення кількості та підвищення складності кібератак, а також пошкодження інфраструктурних об'єктів у східних і південних регіонах України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Все це в сукупності зумовлює актуалізацію питання захисту систем, об'єктів і ресурсів, які є критично важливими для функціонування суспільства, соціально-економічного розвитку держави та забезпечення національної безпеки й безпеки громад. При цьому системність у забезпеченні безпеки об'єктів критичної інфраструктури передбачає вжиття державою

заходів на різних напрямках, насамперед на законодавчому та кримінально-правовому.

Формою відображення матеріального прояву кримінально-правової політики будь-якої держави у сфері забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури є практична діяльність правоохоронних органів та спецслужб, а саме наявність організаційних структур, котрі з урахуванням завдань та особливостей їх діяльності мають або повинні мати системний характер. Така діяльність має бути спрямована на охорону чітко визначених державою кримінально-правових приписів та виявлення кожного факту порушення кримінально-правових заборон. Пізнання сутності кримінально-правової політики у сфері забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між об'єктивними вимогами, забезпечення національної безпеки, кожного з її складових елементів, а також її відображення через систему інститутів кримінального права дають можливість розкрити ціннісні елементи національної безпеки, що потребують захисту з боку держави через інститут кримінального законодавства. Водночас знання правових засад дає можливість виявляти факти, способи їх порушення, а за настання окремих наслідків встановлювати підстави для кримінально-правового переслідування й притягнення до відповідальності винуватців. Кримінально-правова політика держави являє собою напрям боротьби зі злочинністю, який базується на нормах законодавства України про кримінальну відповідальність і знаходить свій прояв у законах України, Указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, рішеннях державних органів, політичних партій та громадських організацій, спрямованих на проведення цієї діяльності. Серед завдань такої політики має бути забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури засобами кримінально-правового захисту, застосування яких супроводжується певними проблемами.

Вищенаведене вказує на актуальність порушеного питання та доцільність його дослідження задля обґрунтування пропозицій щодо забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури засобами кримінально-правового захисту.

Вітчизняний науковець В.І. Борисов підкреслює, що напрями кримінально-правової політики визначаються на підставі групування об'єктів злочинних посягань, які встановлюються за рівнем значимості суспільних відносин, що ними регулюються. Таким чином, можна виокремити такі напрями кримінально-правової політики, як боротьба зі злочинами проти основ національної безпеки; боротьба зі злочинами проти життя і здоров'я особи; боротьба зі злочинами проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини й громадянина; боротьба зі злочинами проти власності. Зазначені напрями – це, так би

мовити, основні складові частини кримінально-правової політики держави, всередині яких існує більш детальна диференціація¹.

Водночас який би підхід до оцінювання ефективності політики у сфері боротьби зі злочинністю не використовувався, право (законодавство) як її обов'язкова складова частина має бути завжди присутнім, тому що має за завдання забезпечення такої діяльності. Серед галузей права, норми яких стосуються такої регламентації, кримінальне право посідає основне місце².

Криміналізуючи певне діяння, держава створює та закріплює за допомогою правових норм конкретні кримінальні правовідносини. Це має низку наслідків, на що звертає увагу Є.Л. Стрельцов. Перш за все такі правовідносини стають загальнообов'язковими, розраховані на невизначену кількість осіб; їх обов'язковість «забезпечується» державою. Кожне таке правовідношення має свій об'єкт, зміст і суб'єктів, а кожен із суб'єктів має відповідні права та обов'язки. Правовідносини починають «діяти» з моменту наявності юридичного факту, у цьому випадку – з моменту вчинення злочину. Однак, аналізуючи зміст кримінальних правовідносин, маємо звернути увагу ще на одну важливу обставину. Вона пов'язана з тим, що, криміналізуючи відповідне діяння, створюючи відповідне кримінальне правовідношення, держава «легалізує» свою можливість проявляти владні повноваження, зокрема, для «непогодженого» втручання в особисте життя людини, навіть вжиття щодо такої людини за дотримання інших необхідних умов низки примусових заходів, в тому числі запобіжних заходів, покарання. Ще одна важлива обставина, яка має суттєве значення для розуміння кримінального правовідношення, полягає в тому, що конкретне правовідношення (група правовідносин) має загальне та конкретне значення. На загальному рівні, на рівні так званого правового проголошення, правовідношення має потенціальні можливості, воно не «діє», але є готовим до цього за наявності відповідного юридичного факту. Водночас із моменту вчинення злочину правовідносини «оживають» і починають свою реалізацію за всіма можливими напрямками, з усіма можливими наслідками³.

¹ Борисов В.І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 232.

² Стрельцов Є.Л. Правове регулювання або правове управління: привід для обговорення. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 9.

³ Стрельцов Є.Л. Проблеми кримінально-правової регламентації державної політики в сфері боротьби зі злочинністю. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 91.

Українська кримінально-правова політика найтіснішим чином пов'язана з кримінальним правом, яке займає домінуюче положення в державній політиці у сфері боротьби зі злочинністю. Решта її частин певною мірою є похідною від кримінально-правової політики. Важливо тільки мати на увазі, що не політика в процесі свого розвитку йде за правом, а, навпаки, його правоохоронні галузі формуються відповідно до настанов кримінальної політики¹. Відомі вітчизняні дослідники проблем злочинності В.І. Борисов та П.Л. Фріс підкреслюють, що за роки незалежності в Україні не було вироблено національної доктрини та концепції боротьби зі злочинністю, як і кримінально-правової доктрини з відповідною їй концепцією. Водночас вони вказують на те, що правозастосовна діяльність має неабияке значення. Саме цей аспект кримінально-правової політики найбільш яскраво відображає політичну волю держави у боротьбі зі злочинністю, насамперед із тими її проявами, які набувають особливо негативного резонансу для суспільства на сучасному етапі розвитку України, а кримінальне право становить інструментарій цієї політики². Злочинні посягання на безпеку об'єктів критичної інфраструктури є саме тими злочинами, що викликають не тільки негативний резонанс в українському суспільстві, але й резонанс у суспільстві світовому. Ці злочини не лише тривожать суспільний спокій, але й завдають чималої матеріальної шкоди, посягають на життя та здоров'я людей на значних територіях, не обмежуючись кордонами однієї держави, а негативні наслідки таких злочинів можуть бути протягом тривалого часу.

Зазвичай кримінально-правова політика вважається частиною державної політики й визначається як напрям діяльності спеціально уповноважених державних органів щодо охорони прав і свобод людини й громадянина, суспільства й держави від суспільно небезпечних посягань шляхом застосування покарання або інших мір кримінально-правового характеру до осіб, котрі вчинили такі посягання, а також шляхом попередження зазначених посягань за допомогою правового виховання та заходів профілактики індивідуального й спеціально-кримінологічного характеру³.

Варто зауважити, що національна безпека являє собою складне системне утворення, серед складових частин якого чільне місце посідає

¹ Данышин І.М., Зелінський А.Ф. Кримінальна політика: за і проти. *Право України*. 1992. № 8. С. 30.

² Борисов В.І., Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 17, 21–22.

³ Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. С. 56.

безпека критичної інфраструктури, яка, безумовно, потребує захисту усіма доступними для держави засобами, а кримінально-правовий захист є одним з таких засобів. Характерною особливістю вітчизняного сьогодення і водночас новим викликом для правоохоронних органів України є те, що найбільшу загрозу для критичної інфраструктури становлять дії не просто агресивно налаштованих осіб чи диверсантів-одинаків, а членів екстремістських угруповань, диверсійних груп, які цілеспрямовано готуються або фінансуються з-за кордону, учасників міжнародних терористичних організацій тощо. Приклади цього можна побачити сьогодні у повсякденній практиці роботи вітчизняних правоохоронних органів та спецслужб. Зокрема, у січні 2021 р. контррозвідка СБУ викрила діяльність агентурної мережі Федеральної служби безпеки Російської Федерації, що діяла на території України в Київській, Одеській, Миколаївській, Житомирській та Чернігівській областях і в яку входили колишні військові. Громадяни України були завербовані і виконували завдання встановлених контррозвідкою кадрових співробітників Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Їм було доручено створити умови для диверсій на об'єктах критичної інфраструктури, зокрема на військовому аеродромі «Кульбакіно»¹.

Вітчизняний дослідник проблем захисту критичної інфраструктури О.П. Єрменчук зазначає, що сьогодні держава протистоїть найсерйознішому за роки своєї незалежності виклику у сфері забезпечення державної безпеки. Військовий конфлікт на сході України, стан неоголошеної гібридної війни, торговельні війни, економічна експансія, різке посилення проявів тероризму, небувалий ріст злочинності – все це та інші ризики вимагають від держави нових підходів до виявлення загроз, криміналізації певних дій та їх попередження й припинення. Це висуває на порядок денний завдання із захисту критично важливих для існування держави сукупності частин (секторів) галузей національної економіки, суб'єктів права різних організаційно-правових форм, матеріальних чи нематеріальних ресурсів, природних ресурсів, що забезпечують життєдіяльність людини й громадянина, суспільства й держави, її суверенітет і територіальну цілісність, так званої критичної інфраструктури². Не

¹ СБУ «накрыла» сеть ФСБ из бывших военных разведчиков. URL: <https://realist.online/news/sbu-nakryla-set-fsb-iz-byvshikh-ukrainskikh-voennykh-razvedchikov-foto> (дата звернення: 5.02.2021).

² Єрменчук О.П. Першочергові заходи з організації захисту критичної інфраструктури в Україні. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 151.

менш важливе значення захист об'єктів такої інфраструктури має для забезпечення публічної безпеки громад.

Для загальної координації діяльності у цій сфері слушним є створення Національного центру з захисту критичної інфраструктури чи Центру захисту національної інфраструктури, про що висловлюються вітчизняні науковці. До складу зазначеного центру, на їхню думку, мають входити на правах членів представники задіяних міністерств та відомств. Центр може бути утворений як окремий орган або як структурна частина в межах діючого органу влади, який буде визначений як відповідальний за координацію діяльності із захисту критичної інфраструктури. Це може бути як орган, підпорядкований Прем'єр-міністру чи РНБО, так і орган у складі Служби безпеки України (на базі підрозділів контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки тощо)¹.

Ідея створення такого органу заслуговує підтримки, а в разі реалізації висловленої ідеї варто звернути увагу на необхідність розроблення фахівцями такого центру кримінально-правових норм, що посилюють відповідальність за посягання на об'єкти критичної інфраструктури, та відповідних цим правовим нормам криміналістичних рекомендацій із забезпечення досудового розслідування та взаємодії прокурора, слідчого з таким органом під час здійснення кримінального провадження. Багато питань від організації розслідування загалом до підготовки й проведення слідчих дій зокрема можна буде вирішити з використанням допомоги співробітників чи структурних підрозділів Центру захисту критичної інфраструктури. Отже, питання криміналістичного забезпечення протидії окремим видам злочинів вказують на потребу чіткого визначення державою кримінально-правової політики з протидії злочинам, які посягають на об'єкти критичної інфраструктури.

Сьогодні значна робота в галузі безпеки критичної інфраструктури здійснюється Національним інститутом стратегічних досліджень (далі – НІСД). При НІСД створена Міжвідомча експертна робоча група (МЕРГ) з питань протидії загрозам поширення зброї і матеріалів масового знищення, а також пов'язаних з ними терористичних загроз і захисту критично важливої для забезпечення життєдіяльності держави інфраструктури. Складна ситуація в галузі безпеки в Україні вимагає віднесення захисту критичної інфраструктури до галузі пріоритетних напрямів протидії загрозам національній безпеці. До того ж особливу

¹ Єрменчук О.П. Першочергові заходи з організації захисту критичної інфраструктури в Україні. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 152.

небезпеку можуть становити загрози, в ході реалізації яких кризисна ситуація на одному з елементів критичної інфраструктури, внаслідок різноманітних взаємозв'язків може викликати кризисну ситуацію на аналогічних об'єктах іншого призначення.

За роки ведення гібридної війни інфраструктурні об'єкти, що знаходяться на території Харківської, Донецької, Луганської та Запорізької областей, неодноразово ставали метою атак терористично-диверсійних формувань шляхом підризу залізничного полотна та опор мостів, ЛЕП, руйнування газопроводів, гідротехнічних споруд тощо. Зазначені зловмисні дії проти критичної інфраструктури шляхом руйнування транспортних комунікацій, систем зв'язку та забезпечення ресурсами збройних формувань, правоохоронних сил та сил цивільного захисту вчинялися у формі комплексного впливу задля зниження рівня обороноздатності країни та її спроможності протистояти тиску агресора. Так, наприклад, у січні 2021 р. до суду направлено обвинувальний акт стосовно жителя Одеської області гр. Н. за вчинення державної зради та закінчений замах на диверсію. Чоловік намагався підірвати водоканал у Рівненській області. Досудовим розслідуванням встановлено, що гр. Н. у травні 2020 р. вийшов на зв'язок з особою, яка представилася працівником Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Після цього на виконання його завдання обвинувачений збирав і передавав детальну інформацію про один із військових об'єктів на території Одеської області, а 12 вересня 2020 р. за завданням свого куратора намагався знищити шляхом дистанційного підризу один з об'єктів критичної інфраструктури «Рівнеоблводоканалу», коли й був затриманий¹.

У січні цього ж року у Луганській області Службою безпеки України встановлено місцезнаходження арсеналу зброї, боєприпасів та вибухівки. Серед вилученої зброї слід назвати протитанковий керований ракетний комплекс «Фагот» та реактивний піхотний вогнемет «Шмель» виробництва Російської Федерації. За оперативними даними, тайник залишили учасники диверсійної групи незаконних збройних формувань, причетної до підризу в 2014 р. об'єктів критичної інфраструктури у Донецькій та Луганській областях. Зі схрону правоохоронці, окрім іншого, вилучили 5 реактивних протитанкових гранат РПГ-22 і РПГ-26, понад 100 гранатометних пострілів, 24 артилерійські снаряди, майже 8 кілограмів тротилу, понад кілограму пластиду. Виявлені засоби ураження направлено на експертизу. Кримінальне провадження відкрито

¹ Спроба диверсії на Рівненщині: підозрюють зв'язок з РФ. URL: <https://ua.news/ua/popytka-diversii-v-rovenskoj-oblasti-podozrevayut-svyaz-s-rf> (дата звернення: 16.01.2021).

за ст. 263 КК України (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами)¹. Наявність такого потужного диверсійного знаряддя становила серйозну небезпеку об'єктам критичної інфраструктури не лише однієї області України. Встановлення винуватців таких дій і притягнення їх до кримінальної відповідальності за ст. 263 Кримінального кодексу України дадуть можливість запобігти вчиненню інших злочинів, що посягають на безпеку критичної інфраструктури.

При цьому були неодноразові хибні повідомлення про вчинення нападів, мінування об'єктів критичної інфраструктури, що викликало потребу проведення певних заходів із посилення охорони таких об'єктів, перевірки справжності повідомлень, пошуку зловмисників і здійснення досудового розслідування. Такі дії, пов'язані з посяганням на певні об'єкти, вимагають окремої кримінально-правової кваліфікації. Так, наприклад, співробітники Служби безпеки України затримали в м. Запоріжжі особу, що систематично здійснювала анонімні повідомлення з погрозами мінування державних установ та об'єктів критичної інфраструктури в Україні та за кордоном. Досудовим розслідуванням у межах кримінального провадження за ч. 2 ст. 259 Кримінального кодексу України було встановлено, що житель обласного центру створив у соціальній мережі групу, в якій за гроші отримував і виконував замовлення на псевдомінування шкіл, ВНЗ, атомних електростанцій, вокзалів, місць масового перебування людей тощо. Частина таких місць є об'єктами критичної інфраструктури. Всього до моменту затримання ним було надіслано понад 200 таких повідомлень. Санкція статті кримінального закону передбачає покарання за такі дії у вигляді позбавлення волі на термін від 4 до 8 років².

Продовжуючи дослідження, маємо відзначити, що питання захисту критичної інфраструктури – це один із елементів кримінально-правової охорони, а правоохоронні органи, використовуючи наявні правові інститути, мають за завдання попередити, запобігти вчиненню злочинів на об'єктах критичної інфраструктури, тому О.В. Таран та О.Г. Сандул слушно звертають увагу на те, що нині лише відбувається формування та становлення згаданого інституту, триває законотворча робота,

¹ На Луганщині СБУ виявила схрон бойовиків. URL: <https://cripo.com.ua/news/war/na-luganshhini-sbu-viyavila-shron-diversijnoyi-grupi-bojovikiv> (дата звернення: 26.02.2021).

² В Запоріжжі СБУ затримала аноніма за систематичні погрози мінування об'єктів в Україні і за кордоном. URL: <https://112.ua/obshchestvo/v-zaporozhe-sbu-zaderzhala-anonima-za-sistematicheskie-ugrozy-minirovaniya-obektov-po-ukraine-i-za-rubezhom-.html> (дата звернення 1.02.2021).

зокрема з розроблення спеціального закону, яким буде визначено напрями подальшого розвитку законодавства у відповідній сфері, створення переліку об'єктів критичної інфраструктури, що потребують відповідного кримінально-правового захисту¹.

Чітке визначення кримінально-правової норми дає точку відліку для початку розроблення або вдосконалення криміналістичних засобів із протидії визначеному в КК України кримінальному правопорушенню. Відомий вітчизняний науковець В.О. Навроцький, розкриваючи кримінально-правові аспекти поняття критичної інфраструктури, слушно звертає увагу на те, що актуальність визначення цього поняття обумовлена такими факторами:

- держава, суспільство й особа існують завдяки функціонуванню величезної кількості факторів; усі вони потребують охорони, зокрема кримінально-правової; у зв'язку з обмеженістю ресурсів «все і вся» ефективно охороняти неможливо, тому потрібно визначити пріоритети – ті об'єкти, які становлять критичну інфраструктуру;

- злободенність проблеми охорони критичної інфраструктури загострюється в умовах диверсійної війни та терористичних загроз;

- перед певними органами в Україні поставлене завдання створення системи захисту об'єктів критичної інфраструктури, що передбачає точне встановлення предмета відповідної діяльності;

- інтуїтивно кожен розуміє сутність критичної інфраструктури, однак як на нормативному рівні, так і в теорії відсутнє точне визначення цього поняття, яке б дало змогу вичерпним чином встановити коло відповідних об'єктів, відмежувати їх від суміжних².

Кримінальний закон України виступає в ролі основного інструмента для виявлення та об'єктивізації загроз у сфері критичної інфраструктури, їх оцінки та захисту держави від злочинного посягання. Чинний КК України не містить спеціальних (окремих) норм, якими передбачена відповідальність за суспільно небезпечні діяння, що посягають на об'єкти критичної інфраструктури, їх визначення та інші суміжні поняття також не згадуються у КК України. Водночас його системний аналіз показав, що нормативне регулювання підстав кримінальної відповідальності за такі посягання існує. Норми, якими

¹ Таран О.В., Сандул О.Г. Проблеми кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти критичної інфраструктури . *Ядерна та радіаційна безпека*. 2019. № 3 (83). С. 58.

² Навроцький В.О. Кримінально-правові аспекти поняття критичної інфраструктури. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 73.

передбачено відповідальність за злочинні посягання на об'єкти критичної інфраструктури, розміщено у різних розділах Особливої частини КК, що свідчить про те, що законодавець по-різному визначає родовий об'єкт цих злочинів. Наприклад, О.В. Таран та О.Г. Сандул, піддаючи аналізу чинне кримінальне законодавство України, виокремлюють такі групи злочинів, що посягають на об'єкти критичної інфраструктури: проти основ національної безпеки (диверсія); проти власності (умисне пошкодження об'єктів електроенергетики); проти громадської безпеки (терористичний акт); проти безпеки руху та експлуатації транспорту (пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів; блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства; пошкодження об'єктів магістральних або промислових нафто-, газо-, конденсатопроводів та нафтопроводів); проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів; умисне пошкодження ліній зв'язку; злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку¹.

Виокремлення таких груп злочинів має певне, зокрема криміналістичне, значення, проте не можна визнати таку групуфікацію злочинів за ознакою можливого посягання на об'єкти критичної інфраструктури досконалою. На об'єкт або групу об'єктів критичної інфраструктури може посягати декілька злочинних проявів, а певний злочин, що матиме місце на об'єкті критичної інфраструктури, може й не бути спрямованим на сам такий об'єкт як об'єкт злочинного посягання, і навпаки, наслідки одного злочину можуть додатково і без прямого умислу злочинця завдати шкоди об'єкту критичної інфраструктури. Так, у пропонованій О.В. Таран та О.Г. Сандул класифікації злочинів немає злочинів проти життя та здоров'я особи, але вбивство з особистих мотивів оператора чи декількох осіб, що керують роботою ядерного реактора під час виконання ними своїх обов'язків може викликати як наслідок посягання на безпеку об'єкта критичної інфраструктури. Окремі злочини у сфері охорони державної таємниці, наприклад її розголошення агенту іноземної спецслужби, можуть завдати істотної шкоди безпеці критичної інфраструктури. Однак говорити про визначення тих злочинів, вчинення яких створює чи потенційно може створювати небезпеку об'єктам критичної інфраструктури, варто і з суто кримінально-правових та

¹ Таран О.В., Сандул О.Г. Проблеми кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти критичної інфраструктури. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2019. № 3 (83). С. 59.

криміналістичних позицій. Тут виражена кримінально-правова політика держави має сказати своє слово.

Фахівець у галузі кримінального права В.Ф. Примаченко звертає увагу на те, що кримінальна відповідальність за посягання на об'єкти критичної інфраструктури буде наступати за загальні склади злочинів, такі як ст. 113 «Диверсія», ст. 194 «Умисне знищення або пошкодження майна», ст. 196 «Необережне знищення або пошкодження майна», ст. 258 «Терористичний акт», ст. 361 «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку», тобто диференціація кримінальної відповідальності за злочини проти об'єктів критичної інфраструктури, на його думку, є недостатньою. Звичайно, є окремі склади злочинів, які є спеціальними складами й передбачають кримінальну відповідальність за суспільно небезпечні діяння, спрямовані переважно на охорону об'єктів критичної інфраструктури (наприклад, ст. 194-1 «Умисне знищення об'єктів електроенергетики»). Засобів диференціації кримінальної відповідальності у Загальній частині КК України, звичайно, досить багато, їх можна застосовувати за певних обставин під час диференціації кримінальної відповідальності за злочини, вчинені проти критичної інфраструктури України. Однак у цьому разі доцільно було б використовувати більш широко засоби диференціації кримінальної відповідальності, передбачені в Особливій частині КК України. Сьогодні можна говорити лише про наявність спеціальних складів злочинів, таких як передбачений у ст. 194-1 КК України, тому В.Ф. Примаченко пропонує встановити у визначених складах відповідні кваліфікуючі ознаки, а саме в низку складів злочинів, що гіпотетично можуть посягати на критичну інфраструктуру України, необхідно ввести таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення чи невчинення певних дій, що завдали шкоди або поставили під загрозу заподіяння такої шкоди щодо об'єктів критичної інфраструктури України. Така новація, як видається, не лише поглибить диференціацію кримінальної відповідальності за ці злочини, але й посилить кримінально-правовий захист критичної інфраструктури України¹.

Наведені вище ідеї є слушними з точки зору криміналістичних аспектів досудового розслідування зазначених злочинів. Для встановлення справжньої спрямованості злочинних дій винуватця

¹ Примаченко В.Ф. Окремі аспекти диференціації кримінальної відповідальності за злочини проти критичної інфраструктури України. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 199–200.

злочину, доведення того, що такі його дії посягали саме на критичну інфраструктуру та її безпеку, потрібні розроблення спеціальних тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій, застосування тактичних операцій, залучення відповідних спеціалістів, науково-технічних засобів, відшукання специфічних речових та інших доказів і проведення окремих експертних досліджень тощо. Кримінально-правова оцінка посягань на об'єкти критичної інфраструктури залежить від їх видів та, відповідно, можливих особливостей заподіяння, визначення розміру завданої шкоди тим чи іншим окремим або поєднаним об'єктам кримінально-правової охорони. За вирішенням цих питань стоїть потреба визначення під час досудового розслідування виду спеціальних знань, фахової підготовки залучених слідчим спеціалістів, використаного обладнання тощо. Отже, кримінально-правові норми та їх правове тлумачення виявляють безпосередній вплив на засоби криміналістичного забезпечення досудового розслідування злочинів на об'єктах критичної інфраструктури.

Наступним питанням, що потребує уваги, є кримінально-правова кваліфікація протиправних дій, вчинених на об'єктах критичної інфраструктури. Для правильного вирішення завдань кожного кримінального провадження першочергове значення має правильна кримінально-правова кваліфікація події та дій осіб, за фактом вчинення яких здійснюється досудове розслідування. Оскільки об'єкти критичної інфраструктури здебільшого мають велике народногосподарське чи оборонне значення, то їх знищення або пошкодження, якщо воно вчиняється задля ослаблення держави, може бути кваліфіковано як диверсія за ст. 113 КК України. Мета цього злочину відіграє важливу роль під час кваліфікації схожих із диверсією за іншими ознаками злочинів. Зокрема, під час вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків на зазначених об'єктах, якщо такі дії були вчинені задля порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або задля впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного, може бути надана кримінально-правова оцінка як терористичного акту за ст. 258 Кримінального кодексу України. Практично загальновизнано, що диверсанти діють таємно і не афішують свою діяльність, тоді як терористи переважно діють відкрито, демонстративно та амбіційно пред'являють свої вимоги.

Також потрібно враховувати той факт, що коли в результаті вчинення відповідного суспільно небезпечного діяння заподіюється шкода економічній безпеці держави, то це кваліфікується як диверсія, а якщо страждає громадська безпека, то наявний терористичний акт¹.

Характерною ознакою диверсії є те, що вчинення зазначених вище дій не є самоціллю, а використовується винним як засіб досягнення його головної мети, якою є ослаблення держави. Ця мета означає наявність прагнення знизити економічний, науково-технічний, військовий потенціал держави тощо². Серед предметів цього злочину слід назвати такі: об'єкти, що мають велике народногосподарське чи оборонне значення, а сам злочин вчиняється задля ослаблення держави (спеціальна мета), що відрізняє його від інших злочинів. Від початку військової агресії РФ проти України було суттєво активізовано диверсійну діяльність. Російськими спецслужбами були сформовані диверсійні групи, котрі намагалися діяти в різних регіонах України, а їх основним завданням було пошкодження вітчизняної інфраструктури³.

Вчинялись подібні злочини в інших регіонах. Прикладом наведеному вище є вибухи, що відбувалися у травні-липні 2014 р. на магістральному газопроводі високого тиску «Уренгой – Помари – Ужгород». Зокрема, 12 травня 2014 р. в Івано-Франківській області на цьому об'єкті критичної інфраструктури сталися вибухи, що призвели до тривалого порушення його роботи. На місці події було знайдено залишки вибухового пристрою, яким керували дистанційно. Місяць потому, а саме 17 червня 2014 р., стався подібний інцидент на цьому ж газопроводі, але вже у Полтавській області. В обох випадках в землю безпосередньо під продуктопроводом міжнародного газопроводу були закладені вибухові пристрої, що свідчить про спланованість обох вибухів. Особливої уваги заслуговує вибраний зловмисниками час здійснення протиправних дій, а саме період переговорів України з ЄС щодо підписання широкомасштабної угоди про стабільність транзиту газу територією України⁴. Ці зловмисні дії проти критичної

¹ Максимович Р.Л. Кримінально-правова оцінка посягань на об'єкти критичної інфраструктури. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 176–179.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 3-тє вид., переробл. та доп. Київ : Антіка, 2005. С. 177.

³ На Харківщині за останній час затримано більш як 50 груп диверсантів. URL: <http://www.unian.ua/society/1061770-na-harkivschini-za-ostanniy-chas-zatrimano-bilsh-yak-50-grup-diversantiv.html> (дата звернення: 16.01.2021).

⁴ У Карпатах на газопроводі сталося три вибухи. Основна версія інциденту – теракт. URL: <http://tyzhden.ua/News/109919> (дата звернення: 14.08.2019).

інфраструктури України, реалізовані шляхом руйнування транспортних комунікацій, систем зв'язку та забезпечення ресурсами збройних формувань, правоохоронних сил та сил цивільного захисту, вчинялися у формі комплексного впливу задля зниження рівня обороноздатності країни та її спроможності протистояти тиску агресора. Більш того, реалії сьогодення дають змогу говорити про високу вірогідність подальшого здійснення такої протиправної діяльності щодо об'єктів вітчизняної критичної інфраструктури.

Внаслідок розвідувально-підривної та/або диверсійної діяльності спецслужб РФ на тимчасово окупованих територіях, у зоні ведення бойових дій та на прилеглих територіях здійснюється руйнування транспортних комунікацій та систем життєзабезпечення, руйнування та вивезення з України промислового обладнання й промислових потужностей, порушення виробничих циклів високотехнологічних галузей промисловості, чиняться спроби заволодіння іноземною стороною новітніми технологіями і розробками, інформацією з обмеженим доступом щодо функціонування вітчизняної критичної інфраструктури, засобів та можливостей її захисту. Так, у 2014–2015 рр. задля перешкоджання руху колон бойової техніки, оперативного переміщення підрозділів Збройних Сил України і Національної гвардії України, постачання боєприпасів, продовольства та блокування поставок вугілля на електростанції України диверсійно-розвідувальні групи російських спецслужб та бойовики НЗФ, підконтрольних так названим ДНР/ЛНР, підривали залізничні колії і мости на лінії зіткнення та поблизу неї. Протягом останніх років були непоодинокі випадки вчинення вибухів та підпалів на військових складах, арсеналах засобів ураження, насамперед у зоні проведення АТО та наближених до неї регіонах України. Зокрема, у березні 2017 р. на складах військового арсеналу у м. Балаклея Харківської області (загальна площа становить 368 гектарів, на яких зберігалось 138 тис. т боєприпасів) сталися потужний вибух та довготривала пожежа. Із міста були евакуйовані понад 16 тис. цивільних осіб. За даними Головного військового прокурора А.В. Матіуса, однією з причин цих подій могла стати диверсія¹. 3 травня 2018 р. в тому ж місці поблизу тих самих складів артилерійського арсеналу знову пролунали вибухи. Стався неконтрольований підриг боєприпасів у полі поблизу артскладів, серед населення розпочалась паніка, під'їзди до м. Балаклєї перекрили. На цей раз причиною виникнення такої ситуації вважали

¹ Полторак обнародовал масштабы ЧП в Балаклее. URL: https://24tv.ua/ru/poltorak_obnarodoval_masshtaby_chp_v_balaklee_n796989 (дата звернення: 3.02.2021).

підпал невідомими особами сухої трави, що призвело до інциденту на об'єкті критичної інфраструктури. Винуватців не знайдено, кримінально-правової оцінки цієї події та дій винуватців не надано¹.

Подібні випадки трапляються дедалі частіше, і прикладів тому можна наводити ще чимало. Так, у вересні 2017 р. виникла пожежа з подальшою детонацією боеприпасів на одному з об'єктів критичної інфраструктури, а саме 48-му арсеналі Міноборони України під м. Калинівкою Вінницької області. Внаслідок розриву боеприпасів постраждали двоє цивільних осіб, за інформацією ДСНС України, з Калинівського району евакуйовані понад 28 300 осіб з числа місцевих жителів. Військова прокуратура Західного регіону внесла до ЄРДР інформацію про цей факт із попередньою кримінально-правовою кваліфікацією за ст. 113 (диверсія) КК України². Лише у 2020 р. контррозвідкою Служби безпеки України припинено діяльність 4 агентурних мереж та затримано 11 агентів російських спецслужб, трьох з яких затримали безпосередньо під час спроби вчинення диверсій і терактів на об'єктах критичної інфраструктури. Одного з агентів ФСБ РФ гр. А., який мав підірвати сховище з аміаком на території ПАТ «Севєродонецьке об'єднання «Азот», засуджено до 10 років ув'язнення³.

Необхідно зазначити, що сучасні реалії постіндустріального (інформаційного) суспільства дають можливість розглядати терористичний акт не лише як окремий спосіб посягання на об'єкти критичної інфраструктури, але й як нову форму ведення війни, крім того, економічно вигідну для країни-агресора. Якщо раніше існувала доволі чітка межа між війною як масштабним збройним конфліктом між декількома державами та тероризмом як окремим проявом агресії з боку злочинних угруповань, то нині вона стає все більш умовною: відбувається свого роду інтеграція (гібридизація) тероризму з війною. Головною в умовах глобалізації стає боротьба за сфери впливу та ринки збуту, лідерство у глобальній світовій системі. Така боротьба

¹ В Балаклеє снова горит склад снарядов и слышны взрывы. URL: https://24tv.ua/ru/v_balaklee_snova_gorit_sklad_snarjadov_i_slyshny_vzryvy_n962067 (дата звернення: 3.02.2021).

² Військова прокуратура розслідує вибухи на артекладках під Калинівкою як диверсію – СБУ. URL: <https://www.5.ua/regiony/viiskova-prokuratura-rozsliduiemybukhy-na-artskladakh-pid-kalynivkoiu-ia-dyversiiu-sbu-155980.html> (дата звернення: 4.02.2021).

³ У 2020 році контррозвідка СБУ припинила діяльність 4 агентурних мереж та затримала 11 російських агентів. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/u-2020-rotsi-kontrozvidka-sbu-prupnyla-diialnist-4-ahenturnykh-merezh-ta-zatrymala-11-rosiiskykh-ahentiv> (дата звернення: 4.02.2021).

набуває локального характеру і доволі часто несе загрозу критичній інфраструктурі не однієї, а декількох держав відразу.

При цьому слід визнати, що вищезазначені правопорушення вкрай негативно впливають на психологічний та матеріальний стан відповідних територіальних громад і країни загалом, підсилюючи рівень небезпеки та знижуючи відчуття захищеності свого життя та здоров'я з боку держави.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що серед кримінально-правових засобів забезпечення публічної безпеки громад важливе місце посідає забезпечення безпеки критичної інфраструктури. Для комплексної протидії загрозам безпеці критичної інфраструктури необхідно розробити кримінально-правові та процесуальні стандарти з урахуванням досвіду інших країн та міжнародних документів. Це дасть змогу ефективно розслідувати злочини в глобальних масштабах, отримувати, зберігати, досліджувати й надавати електронні докази з урахуванням трансграничного характеру злочинів.

Потребує врахування особливості досудового розслідування кримінальних правопорушень, що вчинені на об'єктах критичної інфраструктури, яка полягає як у правильній кримінально-правовій кваліфікації вчинених злочинів, так і в розробленні основ криміналістичного забезпечення їх виявлення та розслідування. Для цього необхідно розробити наукові рекомендації з криміналістичного забезпечення розслідування злочинів на об'єктах критичної інфраструктури, що зумовлено пріоритетністю вирішення правоохоронними органами цих та суміжних із ними завдань. Для всебічного, повного, швидкого й об'єктивного розслідування фактів вчинення злочинів на об'єктах критичної інфраструктури необхідно підходити комплексно до питань, пов'язаних з техніко-, тактико- й методико-криміналістичним забезпеченням цієї діяльності органів досудового розслідування.

2.3. Запобігання формуванню ювенальної віктимності

Серед кримінально-правових та кримінологічних засобів забезпечення публічної безпеки громад важливе місце посідають ті, що стосуються неповнолітніх як тієї категорії населення, що потребує особливої уваги через високий рівень їх залучення до кримінальних діянь. Протягом тривалого часу у світі ведеться кропітка робота над створенням ефективної стратегії протидії кримінально протиправній діяльності шляхом визначення системи детермінант та її усунення. Вже

давно було встановлено, що однією з першопричин майже кожного другого суспільно небезпечного діяння є поведінка його жертви, нерідко неповнолітньої. Ювенальна віктимність – це феномен, який досі залишається неповністю дослідженим, що обумовлено скептичним ставленням науковців до специфіки підліткової особистості, її індивідуальності та тендітності. Нині світова криминологія та віктимологія потребують створення єдиної уніфікованої моделі щодо ювенальної віктимної поведінки, що дасть змогу розробити комплексну програму її профілактики та якісно покращити криминологічну ситуацію.

Сучасні тенденції, зумовлені інтенсифікацією криминогенних загроз, вимагають від теоретиків та практиків принципово нових поглядів на феномен ювенальної віктимності. У зв'язку з цим для забезпечення публічної безпеки громад велике значення мають дослідження криминологічних та соціально-педагогічних умов і причин формування у підлітків віктимної поведінки, а також розроблення заходів щодо запобігання формуванню ювенальної віктимності.

Віктимна поведінка підлітків формується під впливом цілого пласту соціальних, педагогічних та психологічних проблем. Не можна оминати увагою той факт, що детермінація кримінально небезпечної поведінки часто є наслідком прорахунків у вихованні, а також ігнорування особистості дитини, що підштовхує її до протесту. Протест активізує у підсвідомості або девіації, або віктимність. Підлітковий вік ученими та практиками традиційно вважається найважчим у вихованні та навчанні, труднощі цього віку пов'язують зі статевим дозріванням як причиною різних психологічних і психічних проблем. У самосвідомості виникають значні зміни, а саме з'являється почуття дорослості, що є центральним новоутворенням молодшого підліткового віку. Виникає жага якщо не бути дорослим, то хоча би здаватися таким. Відстоюючи свої нові права, підліток намагається обмежити своє життя від контролю дорослих і часто йде на конфлікти з ними. Окрім прагнення до емансипації, підлітку притаманна велика потреба в спілкуванні з однолітками. Провідна діяльність у підлітковий період – інтимно-особистісне спілкування з однолітками. З'являється підліткова дружба та об'єднання в неформальні групи. Виникають яскраві, проте зазвичай швидкоплинні захоплення¹. В ході бурхливого зростання і фізіологічної перебудови організму у підлітків можуть виникнути почуття тривоги, підвищена збудливість, занижена самооцінка. Як загальні особливості цього віку відзначаються мінливість настроїв, емоційна нестійкість,

¹ Кулагина И.Ю., Колоцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Москва : Сфера, 2002. С. 281.

несподівані переходи від веселощів до смутку і песимізму¹. Непередбачувана, часом агресивна поведінка підлітка мотивує девіантних осіб вчинити протиправне діяння з низки таких причин:

1) дитина здається «легкою здобиччю», нездатною чинити опір через свою фізіологічну слабкість;

2) незавершений інтелектуальний розвиток часто перешкоджає своєчасному розумінню та правильній оцінці обстановки, яка склалась (тим більше, незначний відсоток дітей відстає у розумовому та психічному розвитку);

3) підліткова психологія сприяє латентизації кримінально протиправної діяльності, оскільки діти часто приховують свої проблеми через бажання продемонструвати себе повноцінними дорослими людьми, здатними самі собі допомогти.

Очевидно, що всі ці емоційні стани та новоутворення є провокуючими факторами віктимності. О.В. Романенко та багато інших дослідників вважають, що центральним психологічним новоутворенням у підлітковому віці стає формування у підлітка своєрідного почуття зрілості як суб'єктивного переживання ставлення до самого себе як до дорослого². Фізичне змушнення дає підліткові відчуття дорослості, але його соціальний статус у школі та сім'ї не змінюється. Тоді починається боротьба за визнання своїх прав, самостійності, що неодмінно призводить до конфлікту між дорослими й підлітками. В результаті цього виникає криза підліткового віку. Це один з основних факторів віктимності саме в цьому віці³.

У психологічній літературі називаються психофізіологічні риси та соціально-психологічні ознаки жертв злочинів, що зумовлюють віктимну поведінку.

Психофізіологічні риси пов'язані з дефектами пізнавальних психічних процесів (сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення), пониженою антиципацією (спроможністю прогнозувати наслідки своєї поведінки), недостатньою швидкістю та адекватністю сенсомоторних реакцій, викривленим чи ілюзорним сприйняттям небезпечних ситуацій і дій інших людей, розгальмованістю негідних бажань. Водночас

¹ Кулагина И.Ю., Колоцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Москва : Сфера, 2002. С. 183.

² Романенко О.В., Лукашенко М.Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем особистісної тривожності. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 44.

³ Романенко О.В., Лукашенко М.Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем особистісної тривожності. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 44.

значна частина жертв злочинів мають такі риси характеру, як довірливість, наївність, сварливість, задиристість, а також акцентуації характеру за істероїдним, нестійким, демонстративним і збудливим типом¹. Якщо порівнювати дорослу та неповнолітню жертву, можна звернути увагу на помітну різницю в кримінальних правопорушеннях, які вчиняються стосовно них. Наприклад, діти частіше стають жертвами суспільно небезпечних діянь проти власності, статевої свободи та статевої недоторканості, волі, честі та гідності. Дорослі потерпають від кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я, виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини й громадянина тощо. Такий стан речей обумовлений перш за все різним соціальним статусом та колом спілкування. Звичайно, дитина набагато рідше вибирається жертвою вбивства на замовлення, оскільки її становище у суспільстві здебільшого виключає наявність небезпеки або вигоди для суб'єкта.

Певну специфіку має емоційна сфера жертви злочину. Провідними емоційними рисами жертви є ригідність та підвищена сенситивність. Ригідність полягає в ускладненому корегуванні наміченої програми поведінки відповідно до об'єктивних вимог розвитку ситуації. Через ригідність жертва не може адекватно реагувати на ситуацію, з якою зіштовхнулася, вибрати оптимально безпечний варіант поведінки. Підвищена сенситивність виражається у високій чутливості до подій, що відбуваються довкола або мають відбутися². Сенситивність зазвичай супроводжується безпричинною тривожністю, страхом перед новими ситуаціями, незнайомими людьми та випробуваннями. Почуття страху за своє буття та безпеку найчастіше проявляється у безпідставній тривозі, провині, невдоволенні собою та очікуванні ворожих проявів з боку оточуючих людей. Страх пов'язаний із психотравмами, комплексами, фобіями, передчуттям лиха, пережитим досвідом віктимізації³. Для підлітка все більшого значення починають набувати теоретичне мислення, здатність установлювати максимальну кількість смислових зв'язків у навколишньому світі, а саме у системі історично зумовленої реальності людського існування. Він стає психологічно зануреним у реальність наочного світу, образно-знакових систем, природи й соціального простору.

¹ Медведєв В.С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. С. 174.

² Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко ; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. Москва : Политиздат, 1985. С. 36.

³ Головкін Б.М. Віктимність як основна категорія віктимології. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 20. С. 10.

Матеріал, що вивчається у школі і спеціальних закладах, стає для підлітка умовою для побудови й перевірки своїх гіпотез. Звичайно, таке занурення в реальність людського буття відбувається поступово, нарощуючись до кінця підліткового та початку юнацького віку¹. Як зазначав Л.С. Выготський, у проміжку 14–18 років дитина проходить через черговий критичний період у розвитку, причому це одна з основних криз, що характеризується формуванням низки новоутворень, коли за надзвичайно короткий строк дитина змінюється загалом².

Протягом свого становлення дитина регулярно проходить низку вікових криз, котрі можуть негативним чином впливати на формування її моральних настанов та ціннісних орієнтирів. Неправильне світосприйняття робить підлітка або девіантним, або віктимним, але в будь-якому разі він стає соціально небезпечним. Якщо йдеться про кримінально протиправну поведінку, апоріє зрозуміло, що соціальна небезпечність такої людини полягає у порушенні встановлених законодавством заборон. Такі діти у дорослому віці дуже часто стають рецидивістами та професійними злочинцями. З іншого боку, існує віктимна поведінка. Її небезпечність для соціуму полягає в детермінації криміногенних загроз. Кожна віктимна людина – це одиниця, яка своїми діями демонструє правопорушнику всюдозволеність, безкарність, правовий безлад. Ці одиниці стають групами, котрі створюють чинники, провокуючі кримінальне правопорушення, як наслідок, виникає негативна кримінологічна ситуація в країні. При цьому необхідно також враховувати, що неповнолітні особи непередбачувані, що ускладнює процес їх виховання, а тим більше, перевиховання.

Підлітковий вік характеризується різкими, якісними змінами, які охоплюють усі сторони розвитку. Біологічно він належить до передпубертатного та пубертатного періоду, тобто до етапу статевого дозрівання та інтенсивного, нерівномірного розвитку та зростання організму. Значна індивідуальна варіантність темпів розвитку суттєво впливає на психофізіологічні особливості, функціональні стани підлітка (підвищена імпульсивність, збудливість), викликає статевий потяг (часто неусвідомлюваний) і пов'язані з цим нові переживання, потреби, інтереси. Центральним чинником психологічного розвитку в підлітковому віці, його найважливішим новоутворенням є становлення нового рівня самосвідомості, зміна Я-концепції, що виявляється в

¹ Гарькавцев С.О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. С. 49.

² Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития. *Вопросы психологии*. 1972. № 2. С. 114–123. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва : Смысл, 2003. 136 с.

намірі пізнати себе, свої можливості та особливості. З цим пов'язані різкі коливання у ставленні до себе. Це новоутворення визначає провідні потреби підліткового віку, якими є потреби у самоствердженні та спілкуванні з однолітками. З одного боку, у підлітковому віці важлива не стільки сама по собі можливість самостійно розпоряджатися собою, скільки визнання цієї можливості дорослими, які оточують. З іншого боку, підлітки продовжують очікувати від дорослих допомоги та захисту. Ця суперечливість, підпорядкованість нормам групи, як зазначають науковці, робить підлітка особливо небезпечним через можливості виникнення різноманітних форм девіантної поведінки¹. На думку багатьох учених, переживання кризи дисгармонізує особистість дитини, роблячи її більш сенситивною, крихкою, нестійкою до зовнішніх впливів². Окрему увагу варто звернути на проблему «Я-концепції». Сприйняття себе як повноцінного члена суспільства дає дитині можливість затвердитись у власній значущості, необхідності для держави, дає змогу відчутти себе дорослою людиною. У особи відпадає необхідність доводити свою цінність шляхом вчинення певних (часто не зовсім правомірних та безпечних) діянь. Зміна «Я-концепції» (що полягає здебільшого у деструкції саморефлексії) приводить до підміни пріоритетів та прагнень дитини, її переходу з однієї ролі в іншу. Деструкція саморефлексії дуже часто робить із жертви злочинця, і навпаки.

У дослідженнях таких науковців, як О.О. Анроннікова, Ю.М. Антонян, В.В. Бойко, Т.В. Варчук, К.В. Вишневецький, В.С. Христенко, виокремлено та обґрунтовано основні індикатори психологічної феноменології віктимної особистості³.

По-перше, це тривожність. Встановлено, що тривога має свій психодинамічний алгоритм розвитку, у якому встановлені кілька

¹ Мансуров Н.С. Социальные и общественно-психологические причины отклоняющегося поведения подростков. Москва : Знание, 1974. С. 143.

² Психология развития / под ред. Т.П. Марцинковской. Москва : Академия, 2005. С. 342; Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.

³ Анроннікова О.О. Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01. Новосибирск, 2005. 213 с. Антонян Ю.М. Психология убийства. Москва : Юристъ, 1998. С. 35–78. Варчук Т.В., Вишневецький К.В. Виктимология : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. 360 с. Гарькавцев С.О. Віктимологія : навчальний посібник. Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с. Христенко В.Е. Психология жертвы : учебное пособие. Харьков : Комсум, 2001. 256 с. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы. Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. 278 с.

станів. Так, відчуття внутрішньої напруженості є початком тривожного ряду і відповідає найменшому ступеню тривоги. Напруженість, сторожкість, а за достатньої виразності і тяжкий щиросердечний дискомфорт від переживання характерні для цього ряду. Це лише сигнал, що дає змогу звернути увагу на пошук погрози, що наближається, чи ймовірної погрози. Далі в тривожному ряді відзначають гіперестезичні реакції. Сутність цього явища полягає в тому, що визначений вид раніше нейтральних подразників здобуває особливі властивості, що впливають, викликаючи наростання тривоги. Навколо значущого подразника починають концентруватися цілі групи стимулів, що були раніше нерозрізненими. У результаті цього людині починають «діяти на нерви» події та обставини, яким раніше вона не надавала ніякого значення, тобто на цьому етапі з'являється багато додаткових, неадекватних стимулів, які генералізують почуття тривоги. Власне, тривога – центральний стан у розглянутому ряді. Він виявляється як переживання погрози, почуття незрозумілої, неусвідомлюваної небезпеки¹. Тривожність призводить до виникнення фобій, obsesій, компульсій тощо. Останні примушують дитину вчиняти комплекс нав'язливих дій, які мають її убезпечити. При цьому дуже часто саме ці дії провокують кримінального правопорушника реалізувати протиправний намір стосовно конкретної особи.

По-друге, це емоційна ригідність. Так, В.В. Бойко визначає емоційну ригідність як непліддатливість, твердість, негнучкість, що виражається в тому, що особистість слабо і дуже вибірково, в обмеженому діапазоні емоційно реагує на зовнішні та внутрішні впливи. Він пропонує діагностувати емоційну ригідність через оцінку нейротизму за опитувальником Г.Ю. Айзенка. Високий показник нейротизму свідчить про наявність інтерактивного дефекту розвитку, зокрема дефіциту психокультурної зрілості особистості, що виражається в ослабленій здатності психотехнічної регуляції рухливості нервових процесів². Це фізіологічна особливість підлітка, що примушує його провокувати правопорушника на вчинення протиправних дій. Емоційна ригідність гальмує реакцію дитини та знижує її здатність правильно оцінювати зовнішню обстановку та поведінку опонента.

По-третє, це емоційна в'язкість, тобто реакції особистості, які супроводжуються фіксацією афекту й уваги на будь-яких значущих

¹ Гарькавець С.О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. С. 45.

² Гарькавець С.О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2013. С. 45.

подіях, об'єктах. Виявляється в діях, що менш за все обумовлені сутністю ситуації, але головним чином консервативними поглядами особистості, раз і назавжди заведеним порядком життя, звичками, стереотипами ставлення до людей. Замість живих, опосередкованих інтелектом реакцій особистість довгостроково зосереджується на психотравмуючих обставинах, невдачах і образах, темах, що хвилюють. Енергія емоцій, що виникла, не розряджається, а зосереджується на різних рівнях особистості, а саме будить стереотипи мислення, звички, стійкі спогади, враження. Вплив провокують могутні приливи енергії, неадекватної сили й значущості. Емоційна реакція миттєво вбирає в себе енергетику всього організму, що різко знижує гальмівну роль інтелекту. В результаті підвищення настрою найчастіше здобуває відтінок сентиментальності, розчулення, а зниження – сльозливості, легкодухості. Крайній ступінь емоційної слабкості визначається терміном «емоційне нетримання», що є повною нездатністю стримувати зовнішні прояви емоцій у сполученні з різкими коливаннями настрою з будь-якого приводу. Іноді спостерігається надзвичайна емоційна чутливість, коли непримітні і випадкові деталі, що відбуваються, залишають дуже глибоке враження¹. В такій ситуації неповнолітня жертва, психіка якої «налаштована» на довіру всім, навіть неповністю знайомим особам, не очікує від кривдника жодних протиправних дій та часто виступає потерпілим саме через свій неповнолітній вік без будь-яких провокаційних вчинків та дій. Як приклад можна навести ситуацію, в якій дитина погоджується піти до будинку сусіда, який попросив її про допомогу за винагороду. Дитина цього сусіда неодноразово бачила, більш того, сусід інколи спілкувався з її батьками, тобто сумніву в діях правопорушника у дитини не виникає. Водночас сам правопорушник після того, як заманив жертву до будинку, вчиняє щодо неї злочин (зґвалтування, вбивство, викрадення задля отримання викупу тощо). Особливістю спорадичного взаємозв'язку є саме відсутність провокаційної та/або агресивної поведінки з боку неповнолітньої жертви (тип жертви – ірраціонально-некритичний – неповнолітні особи, які є віктимними через своє незнання та невміння правильно оцінювати життєві ситуації)².

По-четверте, це емоційна монотонність, коли емоційні реакції позбавлені гнучкості, природної залежності від зовнішніх і внутрішніх

¹ Гарькавець С.О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : Ноулдж, 2013. С. 45.

² Тіточка Т.І. Інтеракція злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Порівняльно-аналітичне право*. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP-4_2020.pdf.

впливів. Емоції одноманітні, нерухомі, без добової динаміки і немінливі від зовнішніх стимулів.

По-п'яте, це емоційне загрубіння, тобто втрата тонких емоційних диференціацій, а саме здібності визначати наявність тих чи інших емоційно зафарбованих реакцій і дозувати їх. Особистість втрачає раніше притаманні їй витриманість, делікатність, такт, чемність, стає розгальмованою, цинічною, не дотримується правил поведінки. Емоційна бездушність зазвичай стає наслідком органічних порушень, які знижують функції інтелекту, наприклад, під час алкоголізму, наркоманії, патологічних проявах старіння¹. Підвищена віктимність підлітків, які мають шкідливі звички та залежності, є очевидною, оскільки вона обумовлюється колом їх спілкування, а також постійною необхідністю задовольняти свої потреби.

По-шосте, це емоційна тупість, коли для відповідних реакцій характерні душевна холодність, черствість тощо. Емоційний репертуар особистості різко обмежений, у ньому немає реакцій, які включають моральні, етичні та естетичні почуття. Такий тип реагування пов'язаний із явним недорозвитком чи втратою вищих почуттів. Іноді позначається як моральна ідіотія, олотімія.

По-сьоме, це втрата емоційного резонансу, тобто повна або майже повна відсутність емоційного відгуку на рівні події. Особистість відокремлена від зовнішнього світу, втратила відчуття єдності з тим, що відбувається. Емоції припиняють виконувати найголовнішу свою функцію, а саме пов'язувати зовнішнє, матеріальне та внутрішнє (духовне). У результаті цього значною мірою порушується енергетичний обмін між індивідом та середовищем.

По-восьме, це наявність алекситимії, тобто знижена здібність або ускладнення у вербалізації емоційних станів. Алекситимія – це психологічна характеристика особистості, в якій відзначаються такі особливості у когнітивно-афективній сфері, як неможливість визначення (ідентифікації) та опису власних переживань; складнощі у проведенні різниці між почуттями і тілесними відчуттями; зниження здібності до символізації, про яку свідчить бідність фантазії, сприйняття; фокусування здебільшого на зовнішніх подіях, ніж на внутрішніх².

Отже, всі вищеназвані фактори, запропоновані вченою, яка спеціалізується у галузі психології, свідчать про те, що на підліткову

¹ Тіточка Т.І. Інтерація злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Порівняльно-аналітичне право*. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP-4_2020.pdf.

² Там само.

віктимність здебільшого впливають особливості розвитку, особливо інтелектуального, оскільки правильно оцінити ситуацію та підібрати максимально відповідний варіант поведінки може тільки інтелектуально здорова людина. Звичайно, існує низка випадків, коли адекватна дитина може провокувати кримінального правопорушника на вчинення суспільно небезпечного діяння, навіть може сама частково виконувати роль його суб'єкта. Так, наприклад, поведінка жертви може бути пов'язана з насильницьким посяганням на злочинця. Така провокаційна поведінка за певних обставин є вирішальним для злочинця елементом криміногенної ситуації. Провокаційна поведінка жертви може бути не пов'язана з нападом, однак все одно спонукати до відповідної насильницької реакції. Зазвичай у таких випадках жертва не передбачає можливого насильства (наприклад, викритий шахрай), але в разі грубого, нетактовного ставлення, образ або подібних дій її провокаційний характер цілком очевидний¹. Негативна роль жертви в механізмі злочину може бути реалізована поза будь-яким конфліктом між нею та злочинцем². Останній діє за наполяганням, проханням, дорученням жертви, для якої ця шкода з певних причин є вигідною, необхідною. Прикладами такого своєрідного співробітництва в процесі вчинення злочину можуть бути вбивство зі співчуття, здійснення незаконного аборту, членоушкодження, учинене на прохання жертви. Жертві може бути заподіяно шкоду через необачність, недостатнє оцінювання ситуації або через неправомірну поведінку, спричинену зазначеними діями.

До ситуацій, у яких поведінка жертви створює об'єктивну можливість учинення злочину, варто зарахувати також випадки ненадання опору, відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, всепрощення (характерне для взаємин між близькими родичами)³. В цьому контексті цікавою є інтеракція кримінального правопорушника та неповнолітньої жертви в межах механізму кримінально протиправної поведінки. Так, механізми кримінально протиправної поведінки можна диференціювати на такі:

1) психологічний (коли протиправна поведінка зумовлена моральною потребою вчинити кримінальне правопорушення для

¹ Джужа А.О., Тичина Д.М. Роль потерпілого (жертви) в механізмі вчинення злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 89.

² Гаджиева А.М. Отрицательное поведение потерпевшего и его уголовноправовое значение. *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 16–17.

³ Малышев В.С. Карьера жертвы. Популярно о виктимологии : монографія. Донецк : Юрпресс, 2002. С. 243.

реалізації себе як особистості, зокрема з мотивів помсти, самоствердження);

2) медичний (коли протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад психічними розладами);

3) ситуативний/випадковий (коли протиправна поведінка зумовлена ситуацією, котра її спровокувала, наприклад раптовою неприязною);

4) корисливий (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага);

5) ідейний (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів);

6) змішаний (коли протиправна поведінка зумовлена декількома факторами).

При цьому безпосередньо елементи таких механізмів є універсальними та поділяються на такі:

– особистість кримінального правопорушника (фізичні та моральні якості та властивості людини, які дозволяють та допомагають їй вчинити суспільно небезпечне діяння);

– психологічне усвідомлення та прийняття факту необхідності/неминучості вчинення кримінально-протиправного діяння;

– конкретна ситуація, яка сприяла вчиненню кримінального правопорушення або провокувала його (зокрема, віктимна поведінка потерпілого, провокація жертви);

– підготовка до вчинення кримінального правопорушення (реалізація мінімально необхідних дій, які зроблять протиправне діяння можливим, зокрема підшукування знаряддя, співучасників);

– основний кримінально-протиправний поведінковий акт (кульмінація та розв'язка кримінального правопорушення);

– факультативний кримінально-протиправний поведінковий акт (посткримінальна поведінка, яка полягає у виконанні дій, необхідних для приховування факту вчинення суспільно небезпечного діяння)¹.

Поведінка жертви об'єктивно виступає в ролі істотних і навіть вирішальних кримінологічних складових частин механізму злочину. Залежно від конкретних обставин її поведінка може бути однією з

¹ Тіточка Т.І. Інтерація злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Порівняльно-аналітичне право*. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP-4_2020.pdf (дата звернення: 01.03.2021).

причин або умовою, що сприяє вчиненню злочину¹. Однак сама по собі поведінка жертви не може призвести до злочину, вона обов'язково взаємодіє з негативними факторами, які належать до злочинця². Нерідко в механізмі злочину ролі злочинця і жертви тісно переплітаються, тоді взагалі доводиться констатувати той факт, що відмінність між ними досить відносна, оскільки лише випадок вирішує, хто стане потерпілим, а хто злочинцем. До того ж ці ролі можуть взаємозамінюватися і поєднуватися в одній особі. Наприклад, у ситуаціях, пов'язаних з нападом в ході бійки, сторони взаємно завдають один одному шкоду, від важко вловимих нюансів залежить, за ким у цьому залишиться перевага³. Кримінально протиправна поведінка формується під впливом низки чинників, основними з яких є прагнення особи отримати бажаний результат, якого не можна досягти правомірним шляхом. В загальному сенсі під механізмом кримінально протиправної поведінки необхідно розуміти систему особистих якостей особи, якими обумовлені її алгоритмічні дії, спрямовані на реалізацію кримінально протиправного інтересу та досягнення бажаного результату.

Загалом протягом існування цивілізованого людства ставлення до неповнолітніх було привілейованим. Це пояснювалось низкою факторів, котрі змінювались під впливом часового проміжку та просторової ознаки, в якій вони існували (від релігійних забобон до науково обґрунтованих психічних особливостей). Міжнародна правова спільнота вже тривалий час працює над нормативно-правовою базою, яка захищала би права неповнолітніх осіб, котрі з певних причин стали учасниками кримінального процесу. У світі розвивається ювенальна юстиція. Однак, незважаючи на все це, в Україні спостерігається статична ситуація щодо захисту прав та свобод неповнолітніх жертв. Більшість міжнародних та європейських документів, які визначають стандарти захисту підлітків, які потерпіли від кримінальних правопорушень, викладають механізм своєчасного та якісного відшкодування матеріальної шкоди, завданої протиправним діянням. При цьому законодавці не враховують психологічний аспект подальшого життя такої дитини. Реституція, іноді й віндикація – це, безперечно, дуже важливі кроки, однак вони не завжди дають можливість продовжувати повноцінне життя. Психологами вже давно доведено, що пережитий у дитинстві стрес буде мати відлуння

¹ Ривман Д.В. Кримінальна виктимологія. Санкт-Петербург : Питер, 2002. С. 132.

² Давиденко В.Л. Роль потерпілого в механізмі злочинної поведінки. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 141.

³ Ривман Д.В. Кримінальна виктимологія. Санкт-Петербург : Питер, 2002. С. 49.

у дорослому житті, особливо тоді, коли йдеться про злочин. Теоретики віряють у те, що правопорушника можна перевиховати та виправити, втім, це дуже рідко вдається на практиці (принаймні щодо дорослої людини). Підліток має гнучку психіку, він більш охоче та легше піддається корекції. Це один із аргументів на користь незастосування смертної кари до неповнолітніх осіб. Дітей (правопорушників або потерпілих) звикли бачити як наслідок батьківського упущення, неправильного виховання, тобто навіть тоді, коли дитина є злочинцем, вона є жертвою обставин, котрі її примусили вчинити протиправний акт.

У доповіді Американського союзу боротьби за цивільні права (American Civil Liberties Union) під назвою «Неповнолітні та смертна кара» (“Juveniles and the Death Penalty”) зазначається таке (переклад з мови оригіналу). «Ми, будучи суспільством, визнаємо, що діти, тобто ті, яким не виповнилося 18 років, є нездатними діяти як дорослі особи та не діють подібним чином. Саме тому право (враховуючи, таким чином, зазначену об’єктивну соціально-психологічну істину щодо характеру дитячих дій – *авт.*) вдається до кроків, що спрямовані на захист дітей від наслідків їхніх дій та прагнуть змінити на краще ставлення до шкоди, яка спричинена внаслідок хибного вибору дітей, надаючи їм другий шанс.

Правові норми забороняють людям, які не досягли вісімнадцятирічного віку, голосувати на виборах, відбувати військову та правоохоронну службу, однак у деяких штатах ці ж самі люди можуть бути страчені за злочини, які вони вчинили, не досягнувши повноліття. Верховний суд США забороняє страту людей за злочини, вчинені ними у віці п’ятнадцяти років або у молодшому віці. В дев’ятнадцятих штатах існують закони, які дозволяють страту осіб, які вчинили злочини у віці шістнадцяти або сімнадцяти років. З 1973 року було винесено 226 смертних вироків щодо неповнолітніх. Стосовно двадцяти двох неповнолітніх осіб такі вирокі було приведено до виконання, а 82 неповнолітні особи очікують такого виконання. Тоді як підлітки можуть та повинні нести відповідальність за свої дії, нова наукова інформація вказує на те, що діти не здатні достатньою мірою нести відповідальність, як це притаманно дорослим. Наукові дослідження, проведені у Гарвардській медичній школі, Національному інституті психіатрії та на Факультеті нейробіології Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, виявили, що лобні та передлобні долі мозку, які є системою контролю за проявами імпульсивності та судженнями, не є повністю розвинутими у підлітків. Розвиток цих сегментів не є закінченим до досягнення віку, межі якого коливаються приблизно між 18 та 22 роками. Ці висновки підтверджують, що підлітки більш схильні до імпульсивності, необґрунтованих суджень або роздумів, менше розуміють наслідки своїх дій. Через власну

(вікову, психологічну та фізичну – *авт.*) незрілість підлітки також більш схильні зазнавати на собі вплив з боку дорослих та іноді є «пішаками», які використовуються більш досвідченими злочинцями. Підліткам також треба надавати більше переваг протягом розслідування кримінальних справ. Неповнолітні часто зазнають залякування з боку дорослих та осіб, наділених владою, тому скоріше стають жертвами вимушених зізнань, які не є правдивими. Більш того, неповнолітні менш схильні закликати до захисту їхнього права користуватися Правилами Міранди (англ. “Miranda warnings” – юридична процедурна вимога у США, відповідно до якої під час затримання людина має бути повідомлена про право на мовчання, право на адвоката та про те, що все сказане нею може бути використано проти неї – *авт.*), включаючи право на юридичне представлення власних інтересів».

З огляду на те, що віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокаційною, об’єктивно небезпечною для самого потерпілого, в результаті чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а іноді вчиненню злочину, це не є негативною, фатальною рисою особи. Ступінь віктимності будь-якої людини може бути зведений до нуля. Усе залежить від того, чи вибирає людина найбільш оптимальний варіант поведінки, щоб не створювати віктимогенну ситуацію. Віктимізація і злочинність як соціальні процеси багато в чому визначаються загальною характеристикою і станом культури суспільства, що організує людське життя загалом. Соціальні потреби, переконання, цінності й норми формують історичні типи віктимної і злочинної поведінки, впливаючи на зміну систем соціального контролю і ставлення до жертв злочинів. При цьому є підстави зробити висновки про те, що кожне покоління відтворює і передає визначені типи віктимної і злочинної поведінки своїм нащадкам. У загальних рисах кінцевою метою вивчення жертв злочинів є підвищення ефективності запобігання конкретним злочинам зокрема і злочинності загалом шляхом провадження цілеспрямованого впливу як на злочинців, так і на потенційних жертв злочинів. Саме завдяки впровадженню віктимологічних ідей здійснюється належне скерування жертв злочинів до системи кримінального правосуддя та відповідне ставлення до них, що спонукає до створення спеціальних програм допомоги, реституції і компенсації потерпілим від злочинів, що сприяє розширенню демократичних початків керування суспільством¹. Вивчення

¹ Долгий О.А., Мудряк Т.О., Омельчук Л.В. Жертва злочину як головний елемент віктимології. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 1 (5). С. 29.

особливостей, причин та умов підліткової віктимності дає можливість комплексно підходити до проблеми боротьби з кримінальною протиправною діяльністю в країні, оскільки очевидним є те, що роль жертви в механізмі суспільно небезпечної поведінки є однією з провідних та часто стає основним детермінантом правопорушення.

Підвищена віктимність підлітків визначається також їх соціальним становищем, де фактором виникнення схильності до віктимної поведінки є роль та місце підлітка в родині. Такі типи порушень дитячо-батьківських стосунків, як емоційне відчуження дитини батьками та гіперопіка з їхнього боку, можуть бути причинами формування віктимності¹. С.Д. Максименко, В.С. Медведєв, В.М. Синьов наголошують на тому, що деформовані, емоційно-збіднені чи взагалі відсутні стосунки з батьками значною мірою впливають на розвиток особистості підлітка. На думку авторів, саме стосунки між членами родини формують стереотипи поведінки у підлітка, які детермінують усе життя. Асоціальне життя членів родини може негативно впливати на особистість підлітка, він сам часто стає правопорушником або жертвою. Серед інших чинників порушень поведінки у підлітків автори визначають неповну родину, відсутність батьків, судимість матері². Важливими соціально-психологічними чинниками підліткової віктимності або злочинності є сімейні конфлікти, сварки, насильство в родині (сексуальне, психологічне, економічне), які спостерігає або відчуває на собі підліток. Для неповнолітніх як жіночої, так і чоловічої статі, якщо дивитися на проблему скрізь призму віктимізації, характерні пияцтво, наркоманія, низький рівень культури, освіти та виховання, лихослів'я, скандали та бійки у сфері побуту та дозвілля, жорстокість батьків до дітей, пияцтво та алкоголізм батьків, їх злочинна діяльність³.

Таким чином, віктимність підлітків, як правило, є не чим іншим, як реалізованою схильністю ставати в тій чи іншій ситуації жертвою, або, говорячи інакше, нездатністю уникнути замаху там, де це можливо. Поведінка підлітків завжди відрізняється підвищеною віктимністю. Для підлітків вірогідність стати жертвою обумовлена сукупністю

¹ Хархан О.М. Психологічні особливості віктимної поведінки підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2006. С. 11.

² Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2018. С. 215. Медведєв В.С. Кримінальна психологія : підручник. Київ : Атіка, 2004. С. 152. Медведєв В.С. Психологія злочинної діяльності : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2012. С. 186.

³ Коган В.М. Социальные свойства преступности. URL: <http://www.pravo.vuzlib.net> (дата звернення: 01.03.2021).

особистісних якостей, взаємодіючих із ситуацією, при цьому головну роль відіграє саме вік неповнолітнього. Як свідчить соціально-правова практика, найбільші прояви віктимної поведінки притаманні неповнолітнім віком 14–16 років¹.

Підлітковий вік виступає фактором, який підвищує ступінь віктимної вразливості людини, проте тип віктимної поведінки переважно визначається індивідуально-психологічними особливостями, такими як схильність до ризику, радикалізм, підвищена збудливість, імпульсивність, іноді агресивність, тривожність, нестійка самооцінка, підвищена емоційна лабільність, вразливість, прагнення дорослішання, тяжіння до нового. Як показує аналіз та узагальнення наукових джерел, саме ці особистісні ознаки можуть виступати детермінантами віктимної поведінки підлітків². Не можна оминати увагою випадки, коли дитина має реактивний розлад прив'язаності зі своїми доміантними дорослими (батьками). Причиною віктимізації таких дітей є підкреслена захисна компенсація, котра спрямована на подолання психологічної травми, обумовленої незадоволеністю взаємовідносинами з матір'ю. Підлітки, котрі страждають на такий розлад, на підсвідомому рівні прагнуть стати жертвою, своєю поведінкою заохочуючи протиправний вплив. При цьому їх поведінка якісно відрізняється від поведінки провокуючого типу жертв. Так, наприклад, якщо останнім притаманне прагнення самореалізації та самоствердження або взагалі надання виходу вільної агресії, то цей тип жертви викликає у правопорушника прагнення вчинити щодо неї суспільно небезпечне діяння не тільки з усвідомленням його наслідків, але й з бажанням їх настання з низки причин, таких як прагнення викликати жалість, отримати певну вигоду. Отже, це особа, котра стає жертвою за власним бажанням, а її віктимна поведінка – часто лише задалегідь опрацьований сценарій. Такий тип можна назвати стимулюючим або фіктивно-провокуючим. Сама поведінка ґрунтується на проблемі амбівалентності емоцій та почуттів, через яку дитина не спроможна оцінити своє істинне ставлення до тих чи інших речей, людей та обставин, що обумовлено проблемами патологічної прив'язаності до матері, сформованої неправильним ставленням останньої до виховання та потреб неповнолітнього.

¹ Ривман Д.В., Устинов В.С. Виктимология. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 45. Ривман Д.В. Криминальная виктимология : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2002. С. 47.

² Бистров А.Є. Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія». Київ, 2019. С. 143.

Таким чином, ювенальна віктимологія становить досить актуальну, соціально важливу сферу науково-кримінологічного знання та дослідження. Ця система/галузь науково-кримінологічного знання зумовлюється власним, очевидним надзвичайно гострим соціальним та суто кримінологічним причинно-предметним контекстом, а саме вчиненням кримінальних злочинів проти неповнолітніх та/або малолітніх осіб, причинами та наслідками вчинення проти них тих чи інших злочинних діянь. Питаннями, які в тому чи іншому аспекті осмислювалися в рамках ювенальної віктимології раніше та осмислюються в ній нині, є питання про глибокі, фундаментальні причини, чинники, наслідки ювенальної віктимності, віктимізації та заходи з її попередження. Дослідження історії наукового становлення цієї підгалузі загальної віктимології допоможе зрозуміти її суттєві науково-змістовні, науково-методологічні та інші прогалини, визначити її новітні, подальші наукові цілі. Власне, історія наукового становлення ювенальної віктимології являє собою явну змістову лакуну, прогалину в рамках цієї системи знань, яка має бути заповненою. Отже, загальноісторична природність зародження ювенальної віктимології зумовлена не чим іншим, як давнім, значним, гостро-позитивним, ціннісно-етичним, моральним, тобто аксіологічним, суспільним ставленням до всього комплексу соціальних, кримінально-правових та інших проблем дитинства, неповноліття, малолітства тощо¹.

Представлені у цьому дослідженні положення щодо ювенальної віктимності є тим підґрунтям, на основі якого у кожній територіальній громаді мають бути розроблені відповідні програми щодо запобігання високого рівня формування у неповнолітніх відповідних рис, їх убезпечення, що може бути певною запорукою забезпечення публічної безпеки громад.

2.4. Забезпечення виконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або проходження програми для кривдників

Одними з пріоритетних напрямів діяльності держави загалом та правоохоронних органів зокрема є забезпечення прав і свобод людини, підтримання публічної безпеки як стану захищеності життєво важливих

¹ Назимко С.В., Пайда Ю.М., Андріяшевська М.О. Становлення ювенальної віктимології як окремого кримінологічного вчення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 188, 193.

для держави, суспільства та кожної окремої особи інтересів, прав, свобод людини та громадянина¹. Для забезпечення такого стану державою використовуються різні заходи, зокрема обмежувальні заходи, обмежувальні приписи або проходження програми для кривдників, які спрямовані на захист жертв домашнього насильства, забезпечення їх особистої безпеки, захисту їх життя та здоров'я, а також інших охоронюваних законом прав та свобод. Таким чином, виконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або проходження програми для кривдників є однією з умов забезпечення публічної безпеки громад. Для забезпечення вжиття зазначених заходів законодавець встановив кримінальну відповідальність за їх невиконання у статті 390-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Сьогодні проблема насильства у сім'ї є надзвичайно актуальною. Небезпечність цього явища проявляється не тільки в тому, що один член суспільства завдає фізичної, матеріальної або моральної шкоди іншому. Основна проблема полягає в тому, що людина не може почуватися безпечно у тому місці, де вона повинна знаходити відпочинок та втіху. Прислів'я «мій дім – моя фортеця» не спрацьовує, адже у цій «фортеці», як виявляється, окопався ворог, тому замість того, щоб знайти у ній притулок від зовнішніх ворогів, доводиться протидіяти внутрішньому. Крім цього, така поведінка руйнує сімейні відносини, підриває віру в інститут сім'ї, перешкоджає нормальному розвитку та вихованню дітей. Як відзначається у науковій літературі, найбільш часто домашньому насильству піддаються жінки та діти, а кривдниками є чоловіки. Причинами цього є різні фактори, зокрема напружена економічна ситуація в країні, особливості психологічної ситуації в сім'ї, постійне непорозуміння з боку іншого з подружжя, проблеми з працевлаштуванням². Не дарма цьому явищу приділяється значна увага з боку світової спільноти, що проявилось у прийнятті 11 травня 2011 року Радою Європи Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (далі – Стамбульська конвенція).

Одним з наслідків подальшого розвитку протидії домашньому насильству в Україні стало приведення національного законодавства у цій сфері у відповідність до положень зазначеної Конвенції. Відповідні

¹ Батраченко О. Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції України щодо забезпечення публічної безпеки і порядку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»; СумДУ. Суми, 2017. С. 5.

² Садонцева Л. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство в Україні та зарубіжному праві: порівняльний аналіз. *Молодий вчений*. 2019. № 4. С. 149.

зміни були внесені і до кримінального законодавства. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року № 2227-VIII КК України був доповнений статтею 390-1, яка передбачає відповідальність за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників.

Оскільки зазначена стаття є відносно новою для вітчизняного кримінального законодавства, то вона не встигла стати предметом окремих комплексних наукових досліджень. У юридичній науці окремі питання кримінальної відповідальності за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників розглядали у своїх роботах А. Байда, О. Бондаренко, І. Брус, Т. Бугаєць, А. Вознюк, Т. Войтюк, О. Дудоров, І. Жук, О. Книженко, Д. Крикливець, К. Новікова, Н. Лашук, Л. Садонцева, М. Хавронюк, О. Чорна, В. Шаблистий та інші автори, проте низка аспектів відповідальності за це кримінальне правопорушення потребує доопрацювання.

Наведене вище вказує на актуальність та доцільність дослідження питання стосовно забезпечення виконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або проходження програми для кривдників як умови забезпечення публічної безпеки громад.

Будь-яке дослідження кримінального правопорушення доцільно розпочинати з підстав його криміналізації. У науковій літературі зазвичай виділяють такі підстави (передумови, принципи, правила) криміналізації:

- суспільна небезпечність;
- неможливість вирішення питання відповідальності в межах інших галузей законодавства;
- відносна поширеність діяння;
- співрозмірність позитивних і негативних наслідків криміналізації;
- міжнародно-правова необхідність і допустимість;
- принцип конституційної адекватності;
- принцип системно-правової несуперечності;
- принцип процесуальної можливості здійснення правосуддя;
- принцип відсутності прогалин у законі й ненадмірності заборони (економії кримінально-правової репресії);

– принцип визначеності, єдності термінології та повноти складу¹.

У пояснювальній записці до проекту Закону, яким криміналізовано невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників, зазначається, що цей законопроект імплементує положення Стамбульської конвенції у національне законодавство, що дає можливість удосконалити кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України для боротьби з насильством стосовно жінок та домашнім насильством². Фактично автори законопроекту посилаються лише на одну підставу для криміналізації, а саме виконання Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань. У зв'язку з цим необхідно зазначити таке.

По-перше, Стамбульська конвенція хоча і підписана, але не ратифікована Україною, отже, посилання на виконання зобов'язань є передчасним. У цьому разі йдеться скоріше про намагання уніфікувати законодавство у цій сфері із законодавством інших країн (перш за все європейських).

По-друге, у Стамбульській конвенції немає положень, які би передбачали необхідність запровадження кримінальної відповідальності за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників. Так, у пункті 3 статті 53 Стамбульської конвенції зазначається, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоби порушення обмежувальних або захисних приписів, виданих відповідно до пункту 1, підлягало ефективним, пропорційним та переконливим кримінальним або іншим юридичним санкціям. Проте в цьому разі йдеться не просто про невиконання обмежувальних заходів, а про їх пряме порушення, не передбачається можливості покарання за непроходження програми для кривдників, а також визначається, що відповідні заходи можуть і не визнаватися кримінальними. Це питання залишається на розсуд держави, тому український законодавець вирішив «перестраховатися» і серед усіх можливих заходів вибрав найсуворіший, а саме встановлення кримінальної відповідальності за

¹ Пилипенко Є. Щодо обґрунтованості криміналізації перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 267–277.

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=59648&pf35401=405349>.

невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників.

На думку О. Чорної, під час криміналізації невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників наявні такі кримінологічні фактори, як серйозний ступінь суспільної небезпечності діянь, їх відносна поширеність, неможливість успішної боротьби з ними за допомогою інших заходів. При цьому відносна поширеність цього явища, на її думку, наявна з урахуванням реальної картини вчинення домашнього насильства в сім'ї, а неможливість усунути наслідки діяння без застосування заходів кримінальної репресії обґрунтовується тим, що за поодинокі випадки вчинення домашнього насильства наступає адміністративна відповідальність (стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення), а невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників буде своєрідним предикатним злочином щодо систематичного вчинення насильства в сім'ї¹.

З таким твердженням складно погодитись. По-перше, якщо розглядати невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників як окремий прояв невиконання судового рішення, то можна побачити, що, на думку законодавця, діяння, передбачене у статті 390-1 КК України, є менш небезпечним порівняно з невиконанням судового рішення, адже за останнє максимальне покарання дорівнює трьом рокам позбавлення волі (у разі відсутності кваліфікуючих ознак), тоді як максимальне покарання, передбачене санкцією статті 390-1 КК України, дорівнює двом рокам обмеження волі. За ступенем тяжкості невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників належать до кримінальних проступків, тоді як невиконання судового рішення – до нетяжких злочинів. Фактично законодавець у статті 390-1 КК України запровадив привілейований склад кримінального правопорушення, суспільна небезпечність якого ніяк не пов'язана із суспільною небезпечністю домашнього насильства.

По-друге, відносна поширеність такого діяння не може обґрунтовуватись поширеністю домашнього насильства, адже це зовсім різні явища: особа, яка вчиняє домашнє насильство, не обов'язково буде ухилитися від виконання обов'язків, покладених на неї судом. Так, за даними Державної судової адміністрації, у 2020 році за домашнє

¹ Чорна О. Кримінальна відповідальність за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 4. С. 144–145.

насильство було засуджено 778 осіб, тоді як за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, – лише 14¹, тобто це діяння є відносно поширеним, але прямого зв'язку його поширення з кількістю випадків домашнього насильства немає.

По-третє, встановлення адміністративної відповідальності за поодиноким вчиненням домашнього насильства зовсім не свідчить про неефективність протидії невиконанню обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходженню програми для кривдників, адже йдеться про неефективність протидії домашньому насильству, а не діянню, передбаченому у статті 390-1 КК України. Тим більше, не може невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників виступати предикатним злочином щодо систематичного домашнього насильства, адже навпаки, для застосування статті 390-1 КК України необхідно встановити факт вчинення домашнього насильства, за яке рішенням суду застосовуються відповідні заходи. Отже, домашнє насильство (поодиноким або систематичним) виступає предикатним правопорушенням щодо невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників. Про неможливість вирішення питання відповідальності за діяння, що розглядається, в межах інших галузей законодавства свідчить той факт, що намагання вирішити питання в межах цивільного законодавства з отриманням обмежувального припису натикаються на протидію та супротив із боку винної особи, яка не бажає дотримуватись відповідних обмежень, що приводить до необхідності звернення до норм кримінального законодавства.

Водночас у науковій літературі справедливо відзначається, що застосування санкцій щодо порушників з точки зору реального захисту осіб, потерпілих від домашнього насильства, є менш значним, ніж, наприклад, забезпечення виконання застосованого обмежувального заходу й припинення або профілактика його порушення. Інакше кажучи, держава має не тільки сформувати механізм дієвого та ефективного захисту прав людини, але й забезпечити його безперерйне

¹ Інформація про результати розгляду справ у сфері протидії домашньому насильству за 2020 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/nasilstvo_vidi_pokarana.xlsx.

функціонування, контролюючи виконання приписів, які стосуються, наприклад, обмежувальних заходів¹.

Необхідно охарактеризувати інші визначені раніше підстави (принципи) криміналізації.

Основною підставою для криміналізації діяння має виступати суспільна небезпечність як здатність діяння заподіювати істотну шкоду (створювати реальну загрозу заподіяння такої шкоди) охоронюваним законом правам, свободам та інтересам громадян. Як видається, невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників повною мірою наділені такою ознакою. Так, це діяння не тільки порушує встановлений порядок виконання відповідних рішень суду про застосування обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або направлення для проходження програми для кривдників, але й створює реальну загрозу заподіяння шкоди потерпілому внаслідок продовження домашнього насильства.

Співрозмірність позитивних і негативних наслідків криміналізації означає, що позитивні наслідки від криміналізації повинні переважати над негативними. Враховуючи той факт, що невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників належать до кримінальних проступків і не передбачають занадто суворих заходів обмеження прав і свобод людини, можемо констатувати, що можливі позитивні наслідки у вигляді зменшення кількості випадків домашнього насильства, убезпечення потерпілих від заподіяння з боку винного фізичної, моральної та майнової шкоди переважають над негативними наслідками від вжиття заходів кримінально-правового впливу до винного.

Принцип конституційної адекватності означає, що криміналізація відповідного діяння не повинна суперечити Конституції України. Криміналізація невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників жодним чином не порушує норм Конституції України, навпаки, спрямована на забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина щодо захисту від проявів домашнього насильства.

Принцип системно-правової несуперечності криміналізації конкретного діяння вимагає з'ясування, чи не суперечить імовірна криміналізація нормам інших галузей права, тобто чи не визнає вона злочинним дозволене іншими чинними законами. Криміналізація невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або

¹ Брус І. Контроль за виконанням обмежувальних заходів щодо осіб, які вчинили домашнє насильство. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 1. С. 117.

непроходження програми для кривдників не суперечить положенням норм інших галузей законодавства і, навпаки, спрямована на дотримання положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», забезпечення виконання його положень.

Принцип процесуальної можливості здійснення правосуддя полягає у тому, що відповідний склад кримінального правопорушення має бути сформульований таким чином, щоб його можна було довести у встановленому законом порядку. Наведені раніше дані судової статистики про притягнення осіб до кримінальної відповідальності за статтею 390-1 КК України свідчать про те, що цей принцип дотримано, винних осіб цілком можливо притягти до кримінальної відповідальності.

Принцип відсутності прогалин у законі й ненадмірності заборони (економії кримінально-правової репресії) належить до вимог системно-правового характеру. Так, під час криміналізації діяння необхідно з'ясовувати, чи не утворює нова норма прогалину в законі, або, навпаки, чи не встановлюється кримінальна відповідальність за дії, які вже є криміналізованими. Ось тут виникає найбільше питань. З одного боку, криміналізація невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників не утворює прогалин у законі, спрямована на виконання положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Однак, з іншого боку відсутність статті 390-1 КК України аж ніяк не завадила би притягненню винних осіб до кримінальної відповідальності. Оскільки обмежувальні заходи, обмежувальні приписи та направлення для проходження програми для кривдників закріплюються у рішенні суду, то фактично невиконання зазначених заходів є проявом невиконання рішення суду, що є підставою для притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 382 КК України. Покарання за цією статтею, як уже зазначалося, є більш суворим, ніж за статтею 390-1 КК України, тому зазначений принцип у цьому разі не дотриманий.

Принцип визначеності, єдності термінології та повноти складу у разі криміналізації невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників загалом дотримано. Термінологія, що використовується у статті 390-1 КК України, відповідає положенням інших галузей законодавства та статей КК України, діяння чітко визначене та охоплює практично всі суспільно небезпечні прояви у цій сфері. Єдина прогалина полягає в тому, що стаття 390-1 КК України не поширюється на випадки порушення вимог термінового заборонного припису, про що буде зазначено далі.

Для характеристики об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, необхідно проаналізувати місце розташування цього складу у системі Особливої частини КК України. Він розташований у розділі XVIII «Кримінальні правопорушення проти правосуддя», відповідно, на думку законодавця, це кримінальне правопорушення посягає на інтереси правосуддя. На думку О. Чорної, об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, є встановлений порядок належного виконання вироків, ухвал та постанов суду й призначеного ним покарання та додаткових обмежувальних заходів у разі їх застосування¹. За висновком О. Дудорова та М. Хавронюка, об'єктом кримінального правопорушення, що розглядається, є інтереси правосуддя щодо забезпечення виконання призначених судом обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або проходження програми для кривдників². Більш точним видається друге визначення, яке не тільки враховує родову приналежність об'єкта кримінального правопорушення, але й акцентує увагу на виконанні відповідних заходів, не вдаючись до зайвої конкретизації видів процесуальних рішень, у яких вони закріплені, або супутніх процесуальних питань, які вирішуються разом із призначенням обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або направленням для проходження програми для кривдників.

Обов'язковим додатковим об'єктом кримінального правопорушення, що розглядається, є безпека особи, яка є потерпілою від домашнього насильства, її життя та здоров'я, оскільки винна особа не просто не виконує рішення суду щодо дотримання вимог обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або програми для кривдників, але й своїми діями створює небезпеку заподіяння шкоди потерпілій особі, для захисту якої були встановлені зазначені обмежувальні заходи, обмежувальні приписи або програми для кривдників.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, характеризується одним з таких альтернативних діянь:

1) невиконання обмежувальних заходів, передбачених у статті 91-1 КК України;

¹ Чорна О. Кримінальна відповідальність за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 4. С. 143.

² Дудоров О., Хавронюк М. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. С. 167.

- 2) невиконання обмежувальних приписів;
- 3) ухилення від проходження програми для кривдників.

Цікаво, що стаття 390-1 КК України не передбачає можливості притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка не виконує терміновий заборонний припис, можливість застосування якого передбачена статтею 25 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. Таке рішення виглядає дивним, адже зазначений припис вноситься у разі існування безпосередньої загрози життю чи здоров'ю постраждалої особи задля негайного припинення домашнього насильства, недопущення його продовження чи повторного вчинення, тобто потенційно така особа є більш небезпечною порівняно з особою, щодо якої винесено обмежувальний припис, тому диспозиція статті 390-1 КК України потребує доповнення вказівкою на такий припис. Нині відповідальність за невиконання такого припису передбачена статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, проте є підстави стверджувати, що суспільна небезпечність таких дій відповідає рівню кримінального проступку, передбаченого у статті 390-1 КК України.

Вбачається, що рішення законодавця зазначити у диспозиції статті 390-1 КК України статтю Загальної частини КК України, яка передбачає перелік обмежувальних заходів, дає підстави для критики. Подібний підхід, звичайно, полегшує застосування кримінально-правової норми, оскільки одразу стає зрозумілим, які саме обмежувальні заходи мав на увазі законодавець, проте одночасно ускладняється діяльність щодо подальших можливих змін до законодавства. Якщо законодавець буде розширювати коло обмежувальних заходів, а така ситуація цілком імовірна, адже може виникнути необхідність їх застосування не тільки в разі домашнього насильства, але й під час вчинення інших правопорушень, він буде змушений або доповнювати та змінювати перелік у статті 91-1 КК України, або одночасно вносити зміни до статті 390-1 КК України. Інакше може виникнути ситуація, коли стаття 390-1 КК України не буде охоплювати випадки невиконання зазначених обмежувальних заходів.

З урахуванням цього для досягнення стабільності кримінального законодавства доцільно вказати лише на самі обмежувальні заходи без конкретизації того, якою саме статтею КК України вони передбачені. Це дасть змогу реагувати на відповідні зміни до кримінального законодавства без необхідності внесення змін до статті 390-1 КК України.

Невдалим є також використання понять «обмежувальний припис» та «обмежувальний захід» у множині, адже буквальне тлумачення норм законодавства вимагає встановлення факту невиконання винним

одночасно двох або більше обмежувальних заходів чи обмежувальних приписів, тоді як логіка підказує, що для притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 390-1 КК України достатньо невиконання хоча б одного зазначеного заходу або припису.

К. Новікова визначає обмежувальні заходи таким чином: передбачені законом заходи кримінально-правового характеру, спрямовані на обмеження правового статусу повнолітнього суб'єкта злочину, пов'язаного з домашнім насильством, що застосовуються судом в інтересах потерпілого від злочину одночасно з призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або зі звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання¹.

Нині стаття 91-1 КК України передбачає, що до обмежувальних заходів, які можуть за рішенням суду бути застосовані до особи, яка вчинила домашнє насильство, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання, належить покладання таких обов'язків:

1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства;

2) обмеження спілкування з дитиною, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності;

3) заборона наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно або тимчасово проживати, тимчасово або систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин;

4) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб;

5) направлення для проходження програми для кривдників або пробачійної програми.

Таким чином, перша форма об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, може полягати у невиконанні одного із зазначених обов'язків.

О. Книженко відзначає, що у разі засудження особи за статтею 126-1 КК України суди вкрай рідко застосовують статтю 91-1 КК України. Вироків, у яких обговорюється питання щодо призначення особі обов'язків, передбачених статтею 91-1 КК України, одиниці. Часто таке обговорення завершується тим, що суд

¹ Новікова К. Ознаки та поняття обмежувальних заходів у Кримінальному кодексі України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2020. Вип. 39. С. 58.

не призначає жодного з передбачених статтею 91-1 КК України обов'язків, не пояснюючи своїх мотивів¹.

Поняття та зміст обмежувального припису закріплюються Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Так, у статті 1 цього Закону зазначається, що обмежувальний припис стосовно кривдника – це встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи. Відповідно до частини 2 статті 26 зазначеного Закону, обмежувальним приписом визначаються один чи декілька таких заходів тимчасового обмеження прав кривдника або покладення на нього обов'язків:

1) заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою;

2) усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи;

3) обмеження спілкування з постраждалою дитиною;

4) заборона наблизитися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою;

5) заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею;

6) заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб².

Вбачається, що зазначені обов'язки дуже схожі з обмежувальними заходами, передбаченими у статті 91-1 КК України, проте, на відміну від останніх, підстава для застосування такого припису міститься не в кримінальному законодавстві, а в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а порядок видачі регламентується не Кримінальним процесуальним кодексом, а Цивільним процесуальним кодексом України.

У літературі відзначається, що обмежувальний припис фактично не є заходом покарання особи (на відміну від норм, закріплених у КУпАП та КК України), а є тимчасовим заходом, виконуючим захисну та

¹ Книженко О. Обмежувальні заходи щодо звільненого від відбування покарання з випробуванням. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1. С. 78.

² Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

запобіжну функцію і спрямованим на попередження вчинення насильства та забезпечення першочергової безпеки осіб, з огляду на наявність ризиків, передбачених вищезазначеним законом, до вирішення питання про кваліфікацію дій кривдника та прийняття стосовно нього рішення у відповідних адміністративних або кримінальних провадженнях¹.

Право звернутися до суду із заявою про видачу обмежувального припису стосовно кривдника мають такі особи:

- постраждала особа або її представник;
- у разі вчинення домашнього насильства стосовно дитини – батьки або інші законні представники дитини, родичі дитини (баба, дід, повнолітній брат, сестра), мачуха або вітчим дитини, а також орган опіки та піклування;
- у разі вчинення домашнього насильства стосовно недієздатної особи – опікун, орган опіки та піклування.

Рішення про видачу обмежувального припису або про відмову у видачі обмежувального припису приймається на підставі оцінки ризиків. Обмежувальний припис видається на строк від одного до шести місяців. На підставі оцінки ризиків обмежувальний припис може бути продовжений судом на строк не більше шести місяців. Обмежувальний припис не може містити заходів, що обмежують право проживання чи перебування кривдника у місці свого постійного проживання (перебування), якщо кривдником є особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку на день видачі такого припису².

У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначається поняття програми для кривдників. Зокрема, зазначається, що програма для кривдника – це комплекс заходів, що формується на основі результатів оцінки ризиків та спрямований на зміну насильницької поведінки кривдника, формування у нього нової, неагресивної психологічної моделі поведінки у приватних стосунках, відповідального ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, зокрема до виховання дітей, на викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків. Відповідно до статті 28 зазначеного Закону, кривдника може бути направлено судом на проходження програми для кривдників на строк від трьох місяців до

¹ Бугаєць Т. Судовий розгляд справ про видачу обмежувального припису у справах домашнього насильства: міжнародні стандарти та огляд національної практики. Київ : Рада Європи, 2020. С. 14.

² Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

одного року. У разі притягнення кривдника, зокрема дитини-кривдника, до кримінальної відповідальності судом на нього може бути покладено обов'язок пройти пробацийну програму відповідно до пункту 4 частини другої статті 76 КК України.

Суб'єктами, відповідальними за виконання програм для кривдників, є місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Вони організують та забезпечують проходження кривдниками таких програм.

Кривдник повинен мати можливість відвідувати програму для кривдників за власною ініціативою на добровільній основі.

У разі неявки кривдника для проходження програми для кривдників або ухилення від проходження програми без поважних причин суб'єкти, відповідальні за виконання програм для кривдників, надають протягом трьох робочих днів письмове повідомлення про це уповноваженому підрозділу органів Національної поліції України для вжиття заходів¹.

У науковій літературі зазначається, що нині судді нечасто застосовують механізм направлення кривдників на програми з низку таких причин:

- 1) необізнаність суддів про надані їм повноваження;
- 2) відсутність програм для кривдників;
- 3) відсутність фахівців для реалізації програм для кривдників².

Ухилення уособлює об'єктивну сторону посягань, є одним із поширених способів вчинення злочинів у формі бездіяльності. У зв'язку з цим головною умовою відповідальності за ухилення слугує юридичний обов'язок діяти в певних рамках і за своєчасного доведення цього обов'язку до відповідного суб'єкта³. Ухилення означає намагатися не робити чого-небудь, не брати участь у чомусь, відсторонитися від чогось, а невиконання – нездійснення чогось. Ухилення й невиконання як суспільно небезпечні діяння можуть бути вчинені лише у формі бездіяльності («чистої» чи «змішаної»)

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

² Ковальова О., Дубенко О. Спеціальні заходи протидії домашньому насильству: сучасні виклики та напрями їх вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 166.

³ Чернозуб Л. Діяння в складі злочину ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 86.

і є тривалими діяннями¹. Таким чином, незважаючи на певні відмінності, і ухилення, і невиконання означають одне й те саме: особа не виконує відповідних обов'язків, покладених на неї рішенням суду про застосування обмежувальних заходів, обмежувального припису або направлення для проходження програми для кривдників.

Склад кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, є формальним, отже, кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту вчинення передбаченого законом діяння. Кримінальне правопорушення вважається закінченим у першій і другій формах з моменту, коли хоча б один з обов'язків, передбачених відповідним обмежувальним заходом чи приписом, було порушено зобов'язаною особою, у третій формі – з моменту, коли особа фактично ухилилась від виконання заходів, передбачених програмою для кривдників². Правильно буде також зазначити, що ухилення від проходження програми для кривдників буде вважатися закінченим кримінальним правопорушенням також із моменту, коли винна особа мала прибути для проходження програми для кривдників, але не зробила цього. Фактично з цього моменту вона перебуває у певному «злочинному стані» ухилення, проте кримінальне правопорушення буде вважатися закінченим саме з моменту початку такого стану, а не його переривання.

Як правильно зазначають О. Дудоров та М. Хавронюк, невиконання обмежувальних заходів, передбачених частиною 6 статті 194 КПК, не охоплюється статтею 390-1 КК України і не тягнуть кримінальну відповідальність. Контроль за виконанням таких заходів здійснює слідчий, а якщо справа перебуває у провадженні суду, то прокурор, а їх невиконання, згідно зі статтею 179 КПК, тягне за собою заходи процесуального примусу у вигляді застосування більш жорсткого запобіжного заходу і накладення грошового стягнення в розмірі 0,25–2,0 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб³.

Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, є спеціальним, ним може бути особа, щодо якої судом застосовані обмежувальні заходи, обмежувальні приписи або яка

¹ Войтюк Т. Відмова від виконання правового обов'язку як суспільно небезпечне діяння: поняття та ознаки. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 1. С. 5.

² Дудоров О., Хавронюк М. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. С. 170.

³ Дудоров О., Хавронюк М. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. С. 170.

направлена для проходження програми для кривдників. О. Чорна уточнює, що суб'єктом кримінального правопорушення, що розглядається, є один з подружжя чи колишнього подружжя або інша особа, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах та яка досягла 18-річного віку. Така особа систематично вчиняє домашнє насильство, визнана судом винуватою у його вчиненні, до неї застосовано один або декілька обмежувальних заходів, але вона їх не виконує¹. Таке уточнення є не зовсім правильним, адже обмежувальний припис або направлення для проходження програми для кривдників може застосовуватись і до особи, яка не досягла 18 років, на що прямо вказується у статті 28 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». З урахуванням положень статті 22 КК України можна констатувати, що суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого статтею 390-1 КК України, повинен досягнути 16-річного віку. Також не вимагається, щоб такий суб'єкт систематично вчиняв домашнє насильство, адже кривдником визнається особа, яка вчиняє домашнє насильство у будь-якій формі (зокрема, один епізод).

Необхідно також охарактеризувати суб'єктивну сторону невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників. У диспозиції статті 390-1 КК України чітко визначається, що таке діяння може бути вчинене лише умисно. О. Чорна зазначає, що суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини, вид умислу є прямим. Сімейний дебошир усвідомлює небезпечний характер свого діяння, пов'язаного з посяганням на правосуддя, а саме не виконує рішення суду у кримінальному провадженні та бажає так діяти. Мотив та мета для кваліфікації значення не матимуть². Необхідно уточнити, що відповідне рішення може ухвалюватися не тільки у кримінальному провадженні, обмежувальний припис може видаватися в порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством.

О. Дудоров та М. Хавронюк зазначають, що суб'єктивна сторона характеризується прямим або непрямим умислом³. У зв'язку з цим

¹ Чорна О. Кримінальна відповідальність за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 4. С. 144.

² Чорна О. Кримінальна відповідальність за невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 4. С. 144.

³ Дудоров О., Хавронюк М. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. С. 170.

спадає на думку, що виділяти вид умислу невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників недоцільно. Натомість заслуговує підтримки точка зору науковців, які зазначають, що оскільки поділ умислу на прямий та непрямий ґрунтується тільки на відмінності усвідомлення настання суспільно небезпечних наслідків та бажанні або свідомому припущенні їх настання, то визначити вид умислу у кримінальних правопорушеннях з формальним складом, які не містять суспільно небезпечних наслідків у своєму складі, неможливо і некоректно. Зміст вини для таких кримінальних правопорушень вичерпується лише інтелектуальною ознакою (усвідомлювала особа суспільно небезпечний характер своїх дій чи не усвідомлювала), тому щодо таких кримінальних правопорушень вважається за можливе зазначити лише наявність умисної форми вини, не виокремлюючи її вид¹.

Таким чином, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, характеризується умисною формою вини. Винний усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, розуміє, що порушує вимоги обмежувального заходу або обмежувального припису або ухиляється від проходження програми для кривдників, призначених відповідним рішенням суду.

Як уже зазначалося, кримінальне правопорушення, передбачене у статті 390-1 КК України, належить до кримінальних проступків. Закон передбачає, що таке діяння карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до двох років.

Враховуючи викладене, можемо зробити такі висновки.

1) Забезпечення виконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або проходження програми для кривдників є однією з важливих складових частин у забезпеченні публічної безпеки громад.

2) Криміналізація невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників здійснена з дотриманням основних підстав (принципів) криміналізації. Єдина проблема полягає в тому, що була встановлена відповідальність за діяння, яке й так визнавалося кримінальним правопорушенням за статтею 382 КК України, отже, законодавець у цьому разі допустив надмірну криміналізацію.

3) Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого у статті 390-1 КК України, є інтереси правосуддя щодо забезпечення виконання призначених судом

¹ Назимко Є., Лосич С., Данилевська Ю. та ін. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за заг. ред. В. Бесчастного, О. Джузи. Київ : ВД «Дакор», 2018. С. 131–132.

обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або проходження програми для кривдників. Обов'язковим додатковим об'єктом є безпека потерпілого від домашнього насильства, його життя та здоров'я.

4) Об'єктивна сторона зазначеного кримінального правопорушення характеризується суспільно небезпечним діянням, яке може бути вчинене в одній з трьох таких альтернативних форм: невиконання обмежувальних заходів, передбачених у статті 91-1 КК України; невиконання обмежувальних приписів; ухилення від проходження програми для кривдників. Кримінальне правопорушення вважається закінченим з моменту вчинення відповідного діяння незалежно від наслідків.

5) Суб'єкт цього кримінального правопорушення спеціальний, а саме фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку, до якої рішенням суду застосовано обмежувальні заходи, обмежувальні приписи або яку направлено для проходження програми для кривдників.

6) Суб'єктивна сторона характеризується виною у формі умислу. Винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, розуміє, що порушує вимоги обмежувального заходу або обмежувального припису чи ухиляється від проходження програми для кривдників, призначених відповідним рішенням суду. Мотив та мета можуть бути будь-якими.

Враховання наведених вище характеристик розглянутого кримінального правопорушення має значення для правильної кримінально-правової кваліфікації таких діянь, що є однією з передумов для реалізації цілей і завдань кримінально-правової політики держави, забезпечення публічної безпеки й правопорядку.

2.5. Запобігання хуліганським діям: гене́за розвитку законодавства

Сьогодні хуліганство є одним з найбільш поширених видів кримінальних правопорушень, що посягають на громадський порядок та публічну безпеку. Так, лише у 2020 році в Україні обліковано 2 513 випадків хуліганства¹ притому, що стосовно цього виду кримінального правопорушення наявний високий рівень латентності. Поширеність таких кримінальних правопорушень негативно впливає на психологічний клімат у територіальних громадах, не дає змогу

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2020 року. *Офіційний вебсайт* *Офісу Генерального прокурора України*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&_c=fo.

громадянам почувати себе безпечно, негативно впливає на стан публічної безпеки громад загалом.

З урахуванням цього існує потреба у запобіганні хуліганським діям та підвищенні уваги до цієї проблематики як правоохоронних органів, так і представників юридичної науки. При цьому з наукової точки зору становить інтерес дослідження розвитку законодавства, що встановлює кримінальну відповідальність за вчинення такого правопорушення.

Незважаючи на те, що хуліганство як злочин має доволі велику поширеність, у національній кримінально-правовій доктрині доцільність існування самого складу злочину «хуліганство» останнім часом все частіше ставиться під сумнів. Так, В.М. Бурдін стверджує, що найбільш спірним питанням з точки зору кримінально-правової проблематики хуліганства є питання про доцільність існування цього складу злочину. Не має аналогічного складу злочину і в кримінальному законодавстві більшості європейських держав. Можна стверджувати, що наявна конструкція складу хуліганства є досягненням кримінально-правової науки радянського періоду. Існування такої «каучукової норми», яка сформульована винятково за допомогою оціночних понять, було необхідним тоді для забезпечення «стандартизованого» так званого радянського правопорядку, адже за необхідності її могли застосувати практично до будь-якого діяння, яке не відповідало радянським стандартам поведінки. Зрештою, в КК УРСР 1922 року хуліганство визначалося як «будь-які пустотливі або безцільні дії». Якщо звернутися до досвіду так званих пострадянських держав, для яких існування такого складу є історичною традицією, то треба зауважити, що склад хуліганства зазнав все ж таки істотних змін перш за все задля реалізації принципу правової визначеності. В більшості пострадянських держав сьогодні він сформульований як матеріальний склад з чітко визначеними наслідками у вигляді шкоди здоров'ю чи власності (зокрема, ст. 293 КК Республіки Казахстан, ст. 287 КК Республіки Молдова, ст. 339 КК Республіки Білорусь). В сучасному світі порушення громадського порядку не може полягати у порушенні якихось аморфних і неформалізованих суспільних стандартів, а має пов'язуватися лише з конкретними наслідками у вигляді шкоди власності, життю чи здоров'ю¹.

¹ Бурдін В.М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Артюхової Валерії Володимирівни «Хуліганство: кримінально-правове та кримінологічне пізнання», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Спеціалізована вчена рада Д 26.236.02 Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. URL: <http://idpnan.org.ua/files/2021/vidguk-ofitsiyonogo-oponenta-burdina-v.m.-na-disertatsiyu-artyuhovoyi-v.v.doc>.

Слід відзначити, що загалом до 1917 року юридичної відповідальності за брутальні вчинки, які б мали ознаки хуліганства, не було. Такі дії не враховувалися і в кримінальній статистиці. Наприклад, хуліганство як правопорушення, що завдає шкоди моральним засадам, почало сприйматись як злочин і засуджуватись наприкінці XIX століття в Англії, США, Росії та інших країнах, проте його визначення на законодавчому рівні не було закріплено, не було також доктринального його визначення¹.

За висновками В.В. Налуцишина, вперше хуліганство як злочинне діяння на нормативному рівні було закріплене в радянському кримінальному законодавстві, яке пройшло такі періоди свого розвитку:

1) 1917–1922 роки – політико-нормативними документами хуліганство визначається як діяння з ознаками контрреволюційного вчинку (політичне хуліганство);

2) 1922–1927 роки – хуліганство визнається злочином проти особи;

3) 1927–1960 роки – хуліганство визнається злочином проти порядку управління, яким завдається шкода громадському порядку;

4) 1960–2001 роки – хуліганство визначається як злочин проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я;

5) з 2001 року по сьогодні – хуліганство визначається як злочин проти громадського порядку та моральності².

За наведеними відомостями, розвиток законодавства про кримінальну відповідальність за хуліганство проаналізовано крізь призму родового об'єкта злочину. Однак це не єдиний критерій подібного аналізу та періодизації. Наприклад, Л.О. Кузнецова виокремлює ще такі критерії розвитку кримінальної відповідальності за хуліганство: за об'єктом посягання; залежно від змістовного розуміння хуліганства в різні історичні часи³.

З 1917 року серед злочинів, які найбільше завдають шкоди громадському порядку (громадському спокою), виокремлюється хуліганство. У радянському законодавстві вперше про хуліганство

¹ Налуцишин В.В. Становлення та розвиток кримінального законодавства України, що передбачає відповідальність за злочини проти громадського порядку (громадського спокою). *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 243–244.

² Налуцишин В.В. Кримінальна відповідальність за хуліганство (ст. 296 КК України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. С. 6.

³ Кузнецова Л.О. Кримінальна відповідальність за хуліганство: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2011. С. 3–4.

згадується у ст. 2 Декрету РНК РРФСР від 4 травня 1918 року «Про революційні трибунали», згідно з яким до відання цих трибуналів були віднесені «справи по боротьбі з погромами, хабарництвом, фальсифікацією, неправомірним використанням радянських документів, хуліганством і шпигунством». Відповідно до цього Декрету, підсудність хуліганства визначалась на рівні з підсудністю контрреволюційних злочинів¹.

У подальшому визначення хуліганства залежно від політичних та інших обставин зазнавало змін як за змістом, так і за описом його юридичних ознак. Стало очевидним, що бійки, побутові образи, зневага до пересічних громадян не сприймалися як «політичні» або «контрреволюційні» прояви. Такі вчинки дістали назву «дрібне хуліганство», що знайшло своє закріплення в «Положенні про дисциплінарні товариські суди». Згідно з ним, такі прояви, як порушення дисципліни праці, непристойна поведінка і грубість як на робочому місці, так і в громадських місцях, визнавалися не злочином, а хуліганським вчинком і тягли за собою адміністративну відповідальність².

Відповідно до прийняття у 1922 році Кримінального кодексу РСФСР Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 23 серпня 1922 року був затверджений Кримінальний кодекс УРСР, що був введений в дію 15 вересня 1922 року. Задля встановлення єдиного кримінального законодавства і каральної політики всіх радянських республік в основу КК УРСР 1922 було покладено КК РСФРР³. Однак визначення хуліганства зазначений Кодекс не мав.

Кримінальний кодекс Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки редакції 1926 року – це масштабна редакція Кримінального кодексу РСФРР 1922 року, прийнята Постановою ВЦВК 22 листопада 1926 року, яка фактично означала прийняття

¹ Налуцишин В.В. Становлення та розвиток кримінального законодавства України, що передбачає відповідальність за злочини проти громадського порядку (громадського спокою). *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 244.

² Шаблістий В.В., Галемін О.А. Кримінальна відповідальність за хуліганство, пов'язане з опором особам, наділеним владними повноваженнями під час виконання службових обов'язків, чи іншим громадянам, що припиняли хуліганські дії : монографія. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 16.

³ Володавська О.С. Історичний аспект становлення кримінальної відповідальності за перевищення повноважень службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 45. Уголовный Кодекс У.С.С.Р., утвержденный В.У.Ц.И.К. 23 августа 1922 года. Харьков : Издание Наркомюста У.С.С.Р., 1922. 50 с.

нового кримінального кодексу, що набув чинності 1 січня 1927 року¹ та діяв до 27 жовтня 1960 року (до набуття чинності Кримінальним кодексом РСФРР 1960 року). В цей же період в УРСР діяв КК УРСР 1927 року.

У КК УРСР 1927 року під хуліганством розумілись бешкетні, пов'язані з явною неповагою до суспільства дії (ч. 1 ст. 176)². Кваліфікуючі ознаки хуліганства полягали у тих самих діях, якщо вони ускладнялися буйством чи безчинством або наполегливо не припинялися, незважаючи на попередження органів, що охороняють громадський порядок (ч. 2 ст. 176). Особливо кваліфікуючі ознаки – ті самі дії, якщо вони пов'язані зі вбивством, звалтуванням, тяжкими тілесними ушкодженнями на тілі або з підпалом (ч. 3 ст. 176)³.

У Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року були систематизовані кримінально-правові норми, що діяли на території УРСР. Кодекс було прийнято Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 року і введено в дію 1 квітня 1961 року⁴. Він був розроблений відповідно до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1958).

Статтею 206 цього КК встановлювалась відповідальність за хуліганство. Під хуліганством розумілись дії, що грубо порушують громадський порядок і виражають явну неповагу до суспільства. Злісне хуліганство (ті самі дії, які пов'язані з опором представнику влади або представнику громадськості, який виконує обов'язки щодо охорони громадського порядку, або за своїм змістом відзначаються виключним цинізмом або зухвалістю, або вчинені особою, раніше судимою за хуліганство, чи особливо небезпечним рецидивістом) визнавалось кваліфікованим складом злочину⁵. До такого формулювання диспозиції ч. 1 ст. 206 КК УРСР у вчених виникали обґрунтовані зауваження. Наприклад, слід навести критичне висловлювання М.Й. Коржанського,

¹ О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР редакции 1926 года : Постановление ВЦИК от 22 ноября 1926 года. *СУ РСФСР*. 1926. № 80. Ст. 600.

² Кримінальний кодекс України в редакції від 8 червня 1927 року. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків : Укрґоловліт, 1927. С. 1–46.

³ Труфанов В.В. Некоторые вопросы уголовной ответственности за хулиганство (по материалам практики судов Воронежской области). *Ученые записки*. 1959. Вып. VII «Вопросы уголовного права». С. 126. URL: <https://www.disserscat.com/content/ugolovnaya-otvetstvennost-za-khuliganstvo>.

⁴ Об утверждении Уголовного кодекса РСФСР : Закон РСФСР от 27 октября 1960 года. *Ведомости Верховного Совета РСФСР*. 1960. № 40. Ст. 591.

⁵ Кримінальний кодекс УРСР : затверджений Законом від 28 грудня 1960 року. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14.

який відзначав, що «хоча у багатьох постановках судових органів відзначається, що хуліганство відрізняється очевидним і грубим порушенням громадського порядку і неповагою до суспільства, ці вказівки мають незначну практичну цінність, оскільки майже всі навмисні злочини (якщо не всі) є грубим порушенням громадського порядку і виражають явну неповагу до суспільства (вбивство, розбій, зґвалтування, масові заворушення, групова бійка тощо). Практика свідчить про те, що під законодавче визначення хуліганства підпадає будь-який навмисний злочин»¹.

За твердженням окремих учених, хуліганство спочатку (до 2001 року – *авт.*) було засобом розправи та залякування членів суспільства, проте зараз (після 2001 року – *авт.*) стало необхідною умовою забезпечення громадського порядку та громадського спокою як його частини². З ухваленням КК України 2001 року кримінальна відповідальність за хуліганство встановлювалась статтею 296 КК України. Хуліганство було визначено як грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками хуліганства було визначено вчинення його групою осіб (ч. 2); вчинення особою, раніше судимою за хуліганство, пов'язаність з опором представникові влади або представникові громадськості, який виконує обов'язки з охорони громадського порядку, чи іншим громадянам, які припиняли хуліганські дії (ч. 3); вчинення із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або задалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень (ч. 4).

З моменту ухвалення КК України в редакцію ст. 296 КК України п'ять разів були внесені зміни та доповнення (1 раз у 2002 році, 3 рази у 2014 році, 1 раз у 2018 році). Усі зміни та доповнення стосувалися санкцій ст. 296 КК України.

У 2002 році були внесені зміни до КК України щодо посилення відповідальності за хуліганство і завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян³. Абзац другий частини першої статті 296

¹ Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : Атіка, 2002. С. 453–454.

² Шаблістий В.В., Галемін О.А. Кримінальна відповідальність за хуліганство, пов'язане з опором особам, наділеним владними повноваженнями під час виконання службових обов'язків, чи іншим громадянам, що припиняли хуліганські дії : монографія. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 30.

³ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за хуліганство і завідомо неправдиве повідомлення про загрозу

було викладено у такій редакції: «карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років».

Першим законом 2014 року (16 січня 2014 року) були внесені такі зміни до ст. 296 КК України: в абзаці другому частини другої слова «позбавленням волі на строк до чотирьох років» замінити словами «позбавленням волі на той самий строк»; в абзаці другому частини третьої слово «п'яти» замінити словом «шести»¹. Отже, за ч. 2 ст. 296, було підвищено верхню межу покарання у вигляді позбавлення волі з 4 до 5 років. За ч. 3 ст. 296 верхню межу покарання у вигляді позбавлення волі також було підвищено на один рік. Однак із такими змінами злочин, передбачений ч. 3 ст. 296 КК України, було перенесено з категорії середньої тяжкості до тяжкого злочину (з усіма кримінально-правовими наслідками застосування інститутів загальної частини КК України). Як зазначалось у пояснювальній записці до відповідного законопроекту, зазначений закон був спрямований на «створення відповідних умов та правових підстав для стабілізації ситуації у країні, захисту конституційного ладу та безпеки громадян»².

В історії українського законотворчого процесу цей Закон став називатись частиною «законів про диктатуру» («законів 16 січня», Диктаторських законів). Ці закони – пакет законів, що ухвалені Верховною Радою України 16 січня 2014 року з грубим порушенням регламенту і законодавчої процедури, попри гостру критику, підписані Президентом наступного дня, 17 січня. Вони приймалися підняттям рук, без використання системи «Рада» та без обговорення, а їхні тексти стали доступні тільки після того, як депутати за них проголосували. Ці законодавчі акти, на думку більшості експертів, обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати громадянське суспільство³.

безпеці громадян : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 30. Ст. 206.

¹ Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 22. Ст. 801.

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян». URL: http://w1.c1f.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3879&skl=8.

³ Диктаторські закони 16 січня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/01/16/infografika/polityka/zakony-16-sichnya-yaki-normy-diyut-ukrayini-sohodni>.

Другим Законом «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» (28 січня 2014 року) було скасовано попередній Закон¹. Абзацом 1 ст. 1 цього Закону було передбачено таке: визнати таким, що втратив чинність, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» від 16 січня 2014 року № 721-VII («Голос України», 2014 рік, № 10). Попередній Закон був чинним лише 12 днів.

У зв'язку з техніко-юридичними проблемами прийняті парламентом 16 січня 2014 року (перший закон) закони не були скасовані другим законом, тобто питання щодо чинності зазначених документів залишались неврегульованими, тому Верховною Радою України 23 лютого 2014 року було ухвалено третій закон 2014 року², яким були внесені зміни, зокрема, до ст. 296 КК України. Цим Законом було вирішено цю проблему шляхом скасування низки законів, прийнятих Верховною Радою України 16 січня 2014 року, та повернення до попередніх редакцій цих документів.

Отже, у результаті ухвалення трьох законів 2014 року редакція ст. 296 КК України була залишена на рівні 2002 року.

У 2018 році було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»³, яким в абз. 2 ч. 1 ст. 296 слова «від п'ятисот до тисячі» було замінено словами «від однієї тисячі до двох тисяч». Розроблення цього Закону та його ухвалення викликані необхідністю законодавчого врегулювання застосування положень нового Кримінального процесуального кодексу України стосовно особливостей досудового розслідування кримінальних проступків та їх судового розгляду. Закон фактично «легалізував» нову термінологію, що містилась у положеннях нового Кримінального процесуального кодексу України до кримінального законодавства. Йдеться, зокрема, про те, що у Кримінальному процесуальному кодексі України з'явилися нові поняття, які відсутні у

¹ Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 22. Ст. 811.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 17. Ст. 593.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 17. Ст. 71.

Кримінальному кодексі України, що викликало необхідність внесення відповідних змін до останнього¹.

Таким чином, у період перебування України у складі СРСР норма про хуліганство набула законодавчого закріплення та стала дієвим засобом вирішення завдань комуністичної держави щодо пригнічення громадян. Як зазначає В.В. Шаблистий, «хуліганство остаточно формалізовано в межах КК на початку ХХ століття, у час активної боротьби із будь-якими спробами вияву зародків незгоди із нав'язуванням способу життя та навіть мислення. Такий стан речей однозначно свідчить про те, що відповідальність за хуліганство є рудиментом радянської правової спадщини, проте який набув статусу необхідної законодавчої перепони до забезпечення прийнятних у суспільстві відносин між людьми»².

З набуттям незалежності України та оновленням кримінального законодавства, норма про хуліганство залишилась у структурі КК України. Недолуге її конструювання давало змогу зловживати кримінальним законодавством, впроваджувати авторитарні політичні рішення задля пригнічення розвитку демократичного руху.

Сучасне конструювання нормативного припису ст. 296 КК України викликає низку нарікань з боку вчених через наявність оціночних категорій, невизначеність формулювань. З урахуванням того, що зазначені вади можуть негативно відобразитись на стані кримінально-правового забезпечення захисту людини та громадянина, з одного боку, та використовуватись у процесах зловживанням правом, з іншого боку, текст ст. 296 КК України потребує системного перегляду.

Вирішення зазначеного завдання сприятиме більш дієвому запобіганню вчиненню таких кримінальних правопорушень, відповідно, створить передумови для підвищення рівня публічної безпеки громад.

2.6. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення

Протягом останніх років в Україні триває процес децентралізації. Як наслідок, роль громади у підтриманні публічної безпеки суттєво

¹ Зауваження Головного юридичного управління 19 листопада 2018 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=7279-%D0%B4&skl=9.

² Шаблистий В.В., Галемін О.А. Кримінальна відповідальність за хуліганство, пов'язане з опором особам, наділеним владними повноваженнями під час виконання службових обов'язків, чи іншим громадянам, що припиняли хуліганські дії : монографія. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2017. С. 23.

змінюється¹. Стан публічної безпеки громади безпосередньо залежить від кількості злочинних проявів на її території. Кримінальні правопорушення справляють негативний вплив на громаду, стан захищеності населення та загалом на її розвиток.

Безпечною громадою можна назвати ту, члени якої відчують відсутність загроз і захищеність своїх прав та інтересів². Відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду³. Ефективне досудове розслідування, що є частиною загального завдання кримінального провадження, пов'язане із забезпеченням належної поведінки підозрюваної особи. Дієвим інструментом забезпечення такої поведінки є саме кримінальне процесуальне затримання. Впровадження досконалого механізму кримінального процесуального затримання органами і підрозділами Національної поліції України можливе виключно шляхом імплементації у національне законодавство відповідних положень Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), досвіду країн ЄС та практики Європейського суду з прав людини.

Проблема визначення поняття затримання у науковій літературі розглядається опосередковано. Взагалі з'ясування поняття затримання є відправною межею у праворозумінні сутності та призначення такого процесуального інституту. Як зазначає Є.І. Макаренко, правильне розуміння затримання дає змогу отримувати важливі докази в процесі його провадження й використовувати їх надалі для викриття підозрюваного⁴. Багато залежить від того, що вкладається в сутність «затримання», яке коло дій підпадає під це поняття.⁵ Актуальність дослідження поняття кримінального процесуального затримання посилюється також тим, що досягнення однозначного розуміння

¹ Безпека громади: пошук спільних рішень : посібник. Київ, 2018. С. 6. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/350/Bezpeka_Hromad.pdf.

² Там само. С. 18.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.02.2021).

⁴ Макаренко Є.І. Щодо сутності затримання підозрюваного за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 130.

⁵ Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України : підручник. 5-те вид., доп. і перероб. Київ : А.С.К., 2007. С. 421.

кримінального процесуального затримання може слугувати підґрунтям для дослідження інших важливих аспектів затримання особи у кримінальному процесі.

Проблематиці з'ясування сутності кримінального процесуального затримання у своїх працях приділяли увагу багато вчених, зокрема О.А. Банчук, І.В. Гловюк, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, Ю.В. Лук'яненко, Є.І. Макаренко, А.М. Мельник, В.М. Тертишник, В.І. Фаринник, О.О. Юхно. Водночас питання щодо з'ясування поняття кримінального процесуального затримання все ще потребує більш детального дослідження.

Аналіз наукової літератури та чинного законодавства дає можливість виокремити такі ознаки кримінального процесуального затримання.

1) Легальний (законний) примус. Взагалі кримінальну процесуальну діяльність не можна уявити без вжиття заходів примусу. З огляду на те, що головною метою кримінального провадження є викриття підозрюваного, логічно, що досягнення цієї мети для підозрюваного є небажаним. Для забезпечення законного доведення причетності особи до вчинення злочину застосовуються заходи примусу¹. Дійсно, примус стримує поведінку учасників у певних рамках, завдяки чому досягається збалансованість процесуальних прав та обов'язків сторін кримінального провадження.

Ю.В. Лук'яненко та О.О. Юхно наголошують на тому, що затримання має примусовий характер, адже забезпечує участь особи у провадженні, зупиняє протиправні дії, усуває перешкоди у встановленні обставин правопорушення. Такі ознаки виходять поза межі сутності слідчих (розшукових) дій². Не можна стверджувати, що примус притаманний виключно запобіжним заходам, а усі слідчі (розшукової) дії позбавлені примусу. Наприклад, під час проведення слідчої (розшукової) дії «Обшук» примус буде присутній майже завжди.

Затримання є заходом кримінального процесуального примусу, а саме тимчасовим запобіжним заходом. Не можна назвати затримання слідчою (розшуковою) дією, оскільки пізнавальний характер воно має не завжди. Можливість отримання доказів під час затримання доцільно розглядати як факультативну ознаку кримінального процесуального затримання. Важко уявити добровільне затримання особи. У такому разі затримана особа не протидіє кримінальному провадженню, виконує покладені на

¹ Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. С. 88.

² Лук'яненко Ю.В., Юхно О.О. Затримання особи як захід забезпечення кримінального провадження : монографія. Харків : Панов, 2016. С. 50.

неї процесуальні обов'язки, ризики перешкоди з її боку відсутні, скоріше за все, мета такого затримання буде відсутньою.

2) Спрямованість на забезпечення належної поведінки. Стаття 5 Конвенції метою затримання називає допровадження особи до компетентного судового органу¹. Дійсно, наступним обов'язковим та «негайним» етапом після фактичного затримання має бути саме допровадження до суду для перевірки законності такого затримання. Водночас навряд чи це є саме метою, яку переслідує службова особа/громадянин, затримуючи потенційного правопорушника.

Є.І. Макаренко зазначає, що є не зовсім коректним здійснювати затримання особи в рамках кримінального провадження задля з'ясування особи. Автор пояснює це тим, що встановлення особи підозрюваного є складовою частиною з'ясування його причетності до розслідуваного правопорушення². У зв'язку з цим вбачається, що з'ясування особи потенційного правопорушника є ключовим фактором у динаміці розслідування злочину, оскільки, маючи у розпорядженні дані про правопорушника, сторона обвинувачення може повідомити йому про підозру, викликати на допит, у разі ухилення від явки застосовувати привід, проводити оперативно-розшукові заходи тощо. З'ясування особи правопорушника не варто розцінювати як самостійну мету затримання, проте слід визнати, що такі дані є суттєвими для сторони обвинувачення.

Т.О. Лоскутов метою кримінального процесуального затримання називає короткочасне забезпечення належної поведінки затриманого (особи, щодо якої є припущення про її винність у вчиненні злочину). Гарантування такої належної поведінки під час затримання досягається через обмеження права затриманого на свободу для запобігання ухилення особи від кримінального переслідування; перешкоджання державним органам у встановленні причетності винної особи до злочину³. Така позиція заслуговує підтримки з огляду на те, що затримання особи виступає гарантією належної поведінки особи. Забезпечення належної поведінки є основною метою кримінального процесуального затримання.

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 15.01.2021).

² Макаренко Є.І. Щодо мети затримання підозрюваного у вчиненні злочину. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 304.

³ Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. С. 101.

Отже, загальною спрямованістю затримання можна назвати забезпечення належної поведінки особи, яка безпосередньо пов'язана зі вчиненням кримінального правопорушення. Такий зв'язок може проявлятися у втечі особи з місця правопорушення, наявності достатніх доказів щодо вчинення правопорушення конкретною особою тощо. Під забезпеченням належної поведінки мається на увазі припинення протиправних дій, припинення спроби втекти, примусова участь у судовому засіданні та запобігання ризикам, що зазначені у ч. 1 ст. 177 КПК України.

3) Обмеження права на свободу. Заходи кримінального процесуального примусу завжди обмежують права людини. Такі обмеження прав людини обумовлені найвищим ступенем суспільної небезпеки, що притаманні злочинному діянню¹. Обмеження прав особи є лише засобом для досягнення суспільно корисної мети, наприклад, припинення правопорушення, запобігання спробам втекти чи знищити докази.

Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність². Загалом обмеження особистої свободи є недопустимим у змагальній конструкції кримінального процесу. Винятки з такого правила можливі лише тоді, коли підозрюваний намагається протиправним шляхом вийти за межу рівності сторін, зробивши для себе не виправдані переваги³. Під правом на свободу у контексті ст. 5 Конвенції розуміється фізична свобода особи, сутністю якої є те, що жодна особа не може бути позбавлена свободи беззаконно⁴. Свобода та особиста недоторканність затриманого може бути обмежена шляхом фізичного впливу на особу або внаслідок підкорення наказу уповноваженої службової особи⁵. Забезпечення права на свободу у кримінальному провадженні є особливо важливим, оскільки внаслідок незаконного обмеження права на свободу

¹ Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. С. 94.

² Конституція України : Основний Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.01.2021).

³ Смирнов А.В. Модели уголовного процесса : монографія. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. С. 72.

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.01.2021).

⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.02.2021).

можуть порушуватися інші права та свободи особи¹ (наприклад, право на захист, порушення заборони катування).

Особливістю кримінального процесуального затримання є те, що за наявності законних підстав для затримання особа законно обмежується у праві на свободу. Таке законне обмеження продиктоване виключною необхідністю реакції з боку держави на протиправні прояви.

4) Уповноважені та неуповноважені суб'єкти застосування. Суб'єктами затримання без рішення суду можуть бути як службові особи відповідних органів, так і громадяни, реалізуючи своє право на затримання злочинця, передбачене у матеріальному праві як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння². Відповідно до ч. 3 ст. 207 КПК України, уповноважені службові особи – це особи, які мають право на затримання відповідно до закону, тобто таке право службовим особам має бути надано Законом України. Відповідно до цієї ж статті, в Україні визнається законним здійснення фактичного затримання особами, які не мають відповідних повноважень.

Правозастосовна практика з розглянутого питання має деякі проблемні аспекти. Так, працівники патрульної поліції під час затримання використовують процесуальну норму, передбачену для цивільних осіб³. Відповідно до ст. 207 КПК України, дійсно кожен має право затримати особу. Здається, що дії вищезазначених осіб не суперечать такій нормі. Водночас процедура затримання саме уповноваженою службовою особою (якими є працівники патрульної поліції) містить додаткові гарантії законності такої процесуальної дії. Насамперед момент затримання (особа є затриманою з моменту фізичного впливу чи віддання відповідного наказу залишитись на місці чи в приміщенні), з якого розпочинається відлік процесуальних строків. Відповідно до ст. 208 КПК України, відразу після затримання затриманому повідомляється підстава затримання та роз'яснюються його права.

¹ Лоскутов Т.О. Обмеження та порушення права на свободу під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 226.

² Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. С. 137.

³ Белоусов Ю.В. Як маскують незаконні затримання, прикриваючись законодавством. *Експертний центр з прав людини*. 22.01.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/01/22/720450> (дата звернення: 25.01.2021).

На практиці під уповноваженими службовими особами, як правило, розуміються виключно слідчі¹. Ототожнення уповноваженої службової особи тільки зі слідчим є штучним, надуманим та не відповідає нормам чинного законодавства України². Затримання не є слідчою (розшуковою) дією, отже, протокол затримання мають право складати не виключно слідчі, незважаючи на усталене тлумачення.

Застосування таких негативних практик має такі наслідки:

– час утримання особи до приїзду слідчої оперативної групи чи до доставляння до органу досудового розслідування не обліковується та не фіксується; таке доставляння чи очікування може тривати декілька годин;

– порушується право затриманого на захист;

– використання недоречної процедури ставить під сумнів законність усього подальшого затримання та може вплинути на оцінку допустимості доказів³.

Системне тлумачення законодавства (КПК України та Закону України «Про Національну поліцію») дає змогу дійти висновку, що будь-який атестований поліцейський наділений повноваженнями із затримання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, отже, є уповноваженою службовою особою⁴. Така думка заслуговує підтримки.

Отже, затримання мають право застосовувати уповноважені суб'єкти (працівники правоохоронних органів, право на затримання яким надано законом) та неуповноважені суб'єкти (усі інші особи, які не мають відповідних повноважень). Процесуальний порядок та підстави затримання різними суб'єктами мають свої особливості.

5) Обмеженість тривалості. Стаття 209 КПК України чітко визначає момент затримання, а саме особа вважається затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу вимушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, за вказівкою уповноваженої службової особи. Відповідно до ст. 211 КПК України, затримана особа без відповідної санкції суду повинна бути

¹ Як вивести із тіні затримання. *Justtalk*. С. 2. URL: <https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2019/06/DiscussionPaperForWeb.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).

² Лоскутов Т.О. Проблеми затримання особи за підозрою у скоєнні злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 57. Т. 2. С. 100.

³ Белоусов Ю.В. Як маскують незаконні затримання, прикриваючись законодавством. *Експертний центр з прав людини*. 22.01.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/01/22/7204501> (дата звернення: 20.02.2021).

⁴ Як вивести із тіні затримання. *Justtalk*. С. 2. URL: <https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2019/06/DiscussionPaperForWeb.pdf>. (дата звернення: 20.02.2021).

звільнена чи доставлена до суду не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання. Відповідно до ст. 29 Конституції України, законність затримання повинна бути перевірена судом протягом 72 годин з моменту затримання. Ці строки визначаються законодавством як граничні строки кримінального процесуального затримання.

Визначення на конституційному рівні строку затримання в годинах свідчить про особливе значення цієї гарантії для забезпечення права на свободу та особисту недоторканність і передбачає необхідність дотримання початкового моменту, з якого повинні відраховуватися 72 години затримання¹.

За загальним правилом, кримінальне процесуальне затримання має короткочасний характер. Винятком з цього правила може слугувати лише превентивне затримання. Р.Л. Степанюк пише, що превентивне затримання здійснюється як виключний випадок та характеризується специфічною підставою застосування (наявність обґрунтованої підозри у здійсненні терористичної діяльності), специфічною територією застосування, особливим порядком та строком затримання (не більше 30 діб)². Такі положення законодавства викликають сумнів, втім, вони продиктовані реаліями сьогодення і під певним кутом зору можуть бути виправданими.

Ознака обмеженості тривалості кримінального процесуального затримання свідчить про те, що це є короткостроковою мірою державного примусу, яка застосовується тимчасово для забезпечення належної поведінки підозрюваного на первісному етапі досудового розслідування.

б) Незалежність від суворості санкції. Відповідно до ч. 1 ст. 208 КПК України, уповноважена службова особа має право без санкції суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. У КПК України передбачена також процедура затримання за вчинення кримінального проступку.

Отже, для затримання особи така особа повинна обґрунтовано підозрюватись у вчиненні кримінального проступку або злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі. В Особливій частині КК України є склади кримінальних правопорушень, які не містять у санкції позбавлення волі, але передбачають штраф більш ніж

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право. 2016. Т. 19 : Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін. ; Національна академія правових наук України ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. 2020. С. 311.

² Там само. С. 316.

три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян (ч. ч. 1, 2 ст. 200, ч. ч. 1, 2 ст. 203², ч. 1 ст. 204, ч. 1 ст. 206 КК України тощо), тобто не є кримінальними проступками. Виходить так, що затримання особи за вчинення таких злочинів можливе лише в ордерному порядку. З огляду на «слабкість» процесуального порядку затримання за ухвалою слідчого судді здійснити затримання за вчинення таких злочинів на практиці майже неможливо.

Уповноважена службова особа іноді об'єктивно не може безпомилково визначити кримінальну кваліфікацію через обмеженість фактичної інформації та часових ресурсів. Законодавча регламентація дозволу на затримання за підозрою у скоєнні злочину, за який унормовується покарання у вигляді позбавлення волі, пов'язана з вимогою пропорційності обмеження прав і свобод людини. За такого затримання обмеження свободи буде пропорційним обґрунтованому прогнозованому позбавленню волі¹. Така думка є слушною, водночас суспільство зацікавлено в протидії усім злочинним проявам. Виглядає недоречним, що затримання на гарячому за підозрою у вчиненні кримінального проступку можливе (за певних умов), а за підозрою у вчиненні злочину, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян, неможливо здійснити. Додатково слід зазначити, що суспільна небезпека вчинення злочину є вищою, ніж кримінального проступку.

Вирішення такого питання Т.О. Лоскутов пропонує таким чином: кримінальне процесуальне затримання за вчинення злочинів, санкціями яких не передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, повинно відбуватись за правилами ст. 208 КПК України. Таке затримання є винятком, тому максимальні строки мають бути меншими, ніж допустимі часові межі затримання за вчинення злочину, котрі можуть каратися позбавленням волі. За короткий проміжок часу органи досудового розслідування мають з'ясувати фактичні дані вчиненого діяння та прийняти рішення про необхідність притягнення або непритягнення особи до відповідальності². Таке затримання буде виправданим з огляду на публічний інтерес.

У Концепції змін в інституті затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення пропонується перший абзац ч. 1 ст. 208 КПК України викласти у такій редакції: «уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати

¹ Лоскутов Т.О. Проблеми затримання особи за підозрою у скоєнні злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 98.

² Лоскутов Т.О. Проблеми затримання особи за підозрою у скоєнні злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 98.

особу, підозрювану у вчиненні злочину, лише у випадках:...»¹. Умова щодо наявності у санкції виду покарання позбавлення волі відсутня. Прийняття за основу таких змін значно полегшить діяльність сторони обвинувачення. Фактично будуть існувати такі два випадки затримання на гарячому: за вчинення кримінального проступку та злочину.

Доцільним є таке нормативне врегулювання кримінального процесуального затримання, щоби під час затримання «на гарячому» уповноважена службова особа не звертала увагу на тонкощі кваліфікації окремих кримінальних правопорушень, а чітко та відповідно до вимог законодавства здійснила затримання. Чинним кримінальним процесуальним законодавством має бути передбачена деталізована процедура затримання особи відразу після вчинення будь-якого кримінального проступку чи злочину незалежно від суворості санкцій.

7) Безпосередність реалізації. Кримінальне процесуальне затримання має прямий зв'язок з подією вчинення кримінального правопорушення. Такий зв'язок виявляється за безпосереднього сприйняття уповноваженою службовою особою події вчинення кримінального правопорушення та особи, яка обґрунтовано підозрюється у вчиненні останнього. Зв'язок з подією злочину може знайти прояв у випадку, коли безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення очевидець, потерпілий, сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що конкретна особа щойно вчинила злочин.

Як правило, кримінальне процесуальне затримання пов'язано з часовим проміжком, який бере свій початок із моменту вчинення кримінального правопорушення та закінчується під час безпосередньо затримання. Відповідно до ст. 208 КПК України, кримінальне процесуальне затримання можливе, якщо безпосередньо після вчинення злочину будуть отримані фактичні дані, що конкретна особа щойно вчинила злочин. Такі оціночні поняття, як «безпосередньо» та «щойно», на практиці трактуються доволі по-різному.

В.І. Фаринник та Д.О. Мірковець зазначають, що затримання в порядку ст. 208 КПК України має допускатись лише у випадку, коли з моменту вчинення злочину й до моменту фактичного затримання минуло декілька годин (6 годин)². Пропозиції щодо фіксованого строку

¹ Концепція змін в інституті затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. *Justtalk*. URL: https://drive.google.com/file/d/1qzs4-spgaxdxr-daEnALKgWh-raZgNm7/view?fbclid=IwAR1BHz3u-JYjmFnpR-fl9xVvCvZSKOD_cY1CFM0KWG6YzhNmJVT-zb2wvLc (дата звернення: 01.02.2021).

² Фаринник В.І., Мірковець Д.О. Затримання особи в новому Кримінальному процесуальному кодексі України: окремі питання відповідності міжнародним стандартам і практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 6. С. 195.

виглядають доцільними з точки зору принципу правової визначеності. Однак, скоріше за все, такий строк не може бути фіксований. Останній залежить від багатьох обставин вчинення конкретного правопорушення.

За втрати часу, що вкладається в поняття «безпосередньо» та «щойно», затримання особи в порядку ст. 208 КПК України стає неможливим. В такому разі залишається затримання із санкції суду, якому має передувати повідомлення про підозру. Існує ризик втечі злочинця після повідомлення йому про підозру. Якщо у розпорядженні сторони обвинувачення взагалі немає даних правопорушника, то про повідомлення про підозру не йдеться. Ці недоліки негативним чином позначаються на діяльності сторони обвинувачення.

Задля вирішення окреслених питань слід удосконалити ордерний порядок, а саме переосмислити інститут повідомлення про підозру. Пропонується можливість подання клопотання стосовно отримання ухвали на дозвіл на затримання задля приводу стосовно особи, до якої держава фактично ставиться як до підозрюваної, незалежно від фактичного вручення письмового повідомлення про підозру. Відповідне клопотання має подаватись разом зі складеною підозрою, яка була зареєстрована в ЄРДР, але не вручена особі через невстановлене місцезнаходження¹. Такі пропозиції виглядають прогресивними, відповідають поглядам практики Європейського суду з прав людини та покликані вдосконалити ордерний порядок кримінального процесуального затримання.

Існує поширені теза про те, що задля вирішення таких ситуацій варто виключити з п. 2 ч. 1 ст. 208 КПК України поняття «безпосередньо» та «щойно» (І.В. Гловюк, В.І. Фаринник²). Взагалі наявність таких понять у інституті затримання особи пояснюється важливою метою, а саме унеможливленням свавільного затримання, тобто затримання поза судовим контролем. Т.О. Лоскутов підтримує думки науковців про виключення понять «безпосередньо» та «щойно», пропонує компенсувати виконання цих правил невідкладним судовим контролем за затриманням. На думку науковця, негайне доставлення затриманого до слідчого судді є більш ефективним, ніж попереднє отримання ордеру на затримання³.

¹ Як вивести із тіні затримання. *Justtalk*. URL: <https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2019/06/DiscussionPaperForWeb.pdf> (дата звернення: 20.02.2021).

² Гловюк І.В. Законне затримання та затримання уповноваженою службовою особою : питання теорії та практики. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 309. Фаринник В.І. Затримання особи: проблеми кримінальної процесуальної регламентації та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 88.

³ Лоскутов Т.О. Проблеми затримання особи за підозрою у скоєнні злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. С. 98.

Беручи до уваги зазначене вище, можемо навести менш радикальні пропозиції з розглянутого питання. Порядок затримання особи за ст. 208 КПК України варто залишити без змін. Водночас якщо затримання відбувається поза правилами «безпосередньо» та «щойно», то таке затримання має підкріплюватись негайним судовим контролем задля перевірки обґрунтованості такого затримання. Також заслуговують підтримки пропозиції, що зазначаються у Концепції стосовно вдосконалення ордерного порядку затримання.

8) Анкетна та позаанкетна фіксація. Про кожне фактичне затримання має складатись протокол затримання, а всі процесуальні та слідчі (розшукові) дії за участю затриманого мають бути зафіксовані¹. Під анкетною фіксацією кримінального процесуального затримання розуміється порядок зазначення у протоколі затримання даних затриманого (якщо вони відомі на момент затримання). Такі дані можуть бути отримані зі слів затриманого або добуті з документів, що встановлюють особу. Особливістю кримінального процесуального затримання, що виділяє його серед інших процесуальних дій, є можливість позаанкетної фіксації такої процесуальної дії.

Під позаанкетною фіксацією розуміється реалізація положень ч. 5 ст. 208 КПК України, а саме якщо на момент затримання прізвище, ім'я, по батькові затриманої особи не відомі, то законодавцем передбачена можливість зазначити у протоколі докладний опис такої особи та долучити її фотознімок. Такий підхід продиктований вимогою практики та положеннями Конституції України, адже затримана особа має право не свідчити проти себе і взагалі нічого не говорити. Якщо поглянути на затримання з різних боків, анкетні дані затриманого на первісному етапі для уповноваженої службової особи не відіграють великої ролі. Фактично є особа, що законно затримана. Здебільшого немає різниці, як її звати.

Варто зазначити, що у Великобританії передбачені такі умови арешту підозрюваного у вчиненні злочину:

- особа підозрюваного невідома і не може бути швидко встановлена поліцейськими;
- поліцейський має достатні підстави сумніватися в достовірності імені затриманого².

До позаанкетної фіксації, окрім опису та фотографування, можна віднести дактилоскопіювання. Так, відповідно до інституту

¹ Концепція змін в інституті затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. *Justtalk*. URL: https://drive.google.com/file/d/1qzs4-spgaxdxr-daEnALKgWh-raZgNm7/view?fbclid=IwAR1BHz3u-JYjmFnpR-f19xVvCvZSK0D_cY1CFM0KWG6YzhNmJVT-zb2wvLc (дата звернення: 01.02.2021).

² Булатов Б.Б., Баранов А.М. Уголовный процесс : учебник. Москва : Урайт, 2016. С. 541.

американського права «Примірного кодексу процедури до притягнення до суду», перш ніж заарештований передається до суду, він проходить реєстрацію у поліцейській дільниці. Факт арешту, дані про особу, відбитки пальців та її фотографія фіксуються в картотечі арештів¹.

За кримінальним процесуальним законодавством США, судовий наказ про арешт повинен містити ім'я обвинуваченого. Якщо його ім'я невідоме, зазначається опис особи, за яким підозрюваний може бути поза розумних сумнівів ідентифікований². Подібні положення містить ст. 190 КПК України. Коли ім'я підозрюваного невідоме, у наказі про арешт зазначають фіктивне ім'я «Джон До» або «Джейн До» залежно від статі підозрюваної особи. Такі положення законодавства не можна назвати позитивним з точки зору законності. Водночас зазначення у санкції суду фіктивного ім'я у деяких ситуаціях може бути достатнім, коли підозрюваний відомий під таким ім'ям широкому загалу. Йдеться про прізвисько підозрюваного. У таких випадках зазвичай разом із псевдонімом зазначаються адреса його місцезнаходження та опис. У такій ситуації існує ризик того, що під такий опис буде підпадати велика кількість осіб. Єдиний критерій, якому повинен відповідати опис, звучить так: ідентифікація підозрюваного поза розумним сумнівом. Опис особи може включати анатомічні ознаки (стать, вік, зріст, обличчя, волосся тощо) та динамічні (хода, жести, голос тощо). Важливу роль у описі відіграють особливі прикмети³.

Анкетна або позаанкетна фіксація є обов'язковим елементом законного кримінального процесуального затримання. Національним законодавством має бути передбачений чіткий діючий механізм притягнення до кримінальної відповідальності осіб, дані про які не відомі. За таких обставин затриманому, а в подальшому і підозрюваному/обвинуваченому не буде сенсу замовчувати свої дані.

9) Прокурорський нагляд. За національним кримінальним процесуальним законодавством прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва. Відповідно до ч. 5 ст. 208 КПК України, копія протоколу затримання негайно під розпис вручається

¹ Булатов Б.Б., Баранов А.М. Уголовный процесс : учебник. Москва : Юрайт, 2016. С. 542. Устінова-Бойченко Г.М., Залужний В.Г. Досвід зарубіжних країн та особливості затримання особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 408.

² Гольцов А.Т. Арест в уголовном производстве США. *Журнал российского права*. 2007. № 6. С. 104. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arest-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-ssha/viewer>.

³ Гольцов А.Т. Арест в уголовном производстве США. *Журнал российского права*. 2007. № 6. С. 104–105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/arest-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-ssha/viewer>.

затриманому та надсилається прокурору. Відповідно до ст. 188 КПК України, без погодження з прокурором слідчий не має права звернутися до слідчого судді/суду з клопотанням про дозвіл на затримання підозрюваного, обвинуваченого задля його приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу. Відповідно до ч. 6 ст. 191 КПК України, уповноважена службова особа, яка здійснила затримання на підставі ухвали слідчого судді/суду, негайно повідомляє про це прокурору, зазначеному в ухвалі. Також негайно інформується прокурор про затримання на території України особи, яка розшукується іноземною державою у зв'язку зі вчиненням кримінального правопорушення за межами України (ст. 582 КПК України). Такі положення законодавства виглядають доречними з огляду на те, що всі суттєві рішення під час досудового розслідування приймає (погоджує) прокурор (повідомлення про підозру, обвинувальний акт тощо). Отже, будь-яке кримінальне процесуальне затримання здійснюється під прокурорським наглядом.

90% опитаних прокурорів погодились із необхідністю безумовного забезпечення процесуальних прав затриманих. У кожному кримінальному провадженні вони мають вживати задля перевірки прав та свобод затриманої особи таких заходів: відповідність часу та місця фактичного затримання даним, зазначеним у протоколі; своєчасність інформування затриманого про його права, включаючи право відмовитися від надання свідчень; забезпечення затриманому можливості побачення з адвокатом до першого допиту; наявність факту застосування до затриманого насильства; необхідність надання затриманому медичної допомоги¹.

Дещо розширеною є сутність прокурорського нагляду під час застосування превентивного затримання. Процесуальною особливістю такого затримання є те, що останнє здійснюється за вмотивованим рішенням начальника Головного управління (управління) Служби безпеки України або начальника територіального органу Національної поліції за згодою прокурора та без санкції суду. Строк такого затримання не може перевищувати 30 діб². Імовірніше, тут йдеться навіть не про розширення прокурорського нагляду, а про виконання повноважень слідчого судді. Звісно, такі заходи є вимушеними й виправданими з огляду на криміногенну ситуацію в країні.

Отже, жодне кримінальне процесуальне затримання не відбувається поза прокурорським наглядом. Під час затримання особи «на

¹ Звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу». 2017. С. 33. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/prokuror_210_270 (дата звернення: 01.03.2021).

² Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 01.02.2021).

гарячому» за ст. 208 КПК України прокурорський нагляд відбувається постфактум, тобто після фактичного затримання. Кримінальний процесуальний закон не вимагає попереднього погодження з прокурором процесуального затримання після здійснення фактичного. Враховуючи те, що прокурор погоджує (складає) повідомлення про підозру, маємо зазначити, що не кожне кримінальне процесуальне затримання тягне за собою автоматично повідомлення про підозру, тому необхідність у погодженні затримання відсутня.

10) Судовий контроль. Відповідно до Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, особа не може бути затриманою без надання їй можливості бути заслуханою перед судовим чи іншим органом (принцип 11)¹. Пункт 3 ст. 5 Конвенції має на меті забезпечення негайного й автоматичного судового контролю за затриманням особи поліцією чи адміністративним затриманням, здійсненим відповідно до пп. «с» п. 1 ст. 5 Конвенції². Такі положення законодавства вказують на необхідність та надзвичайну важливість судового контролю під час кримінального процесуального затримання. Завдяки здійсненню своєчасного судового контролю держава матиме змогу вчасно реагувати на заяви затриманого, наприклад щодо жорстокого поводження, що вплине на обмеження ризиків свавілля.

Судовий контроль є обов'язковою ознакою будь-якого кримінального процесуального затримання. Недосконалість правової регламентації процедури судового контролю за затриманням особи може негативно вплинути на дотримання прав і свобод особи, допустимість доказів, отриманих внаслідок затримання та слідчих (розшукових) дій, які є похідними від затримання.

Судовий контроль за кримінальним процесуальним затриманням можна розділити на два види, а саме попередній та подальший. Під попереднім судовим контролем розуміється контроль, який здійснюється на етапі розгляду слідчим суддею/судом клопотання про дозвіл на затримання задля приводу. Під час розгляду клопотання суд перевіряє обґрунтованість підозри про вчинення особою кримінального правопорушення, наявність ризиків, передбачених ч. 1 ст. 177 КПК України, та інші суттєві обставини справи.

¹ Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином : прийнято і проголошено Резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_206#Text (дата звернення: 10.02.2021).

² Фулей Т.І., Кучів О.М. Збірник витягів з рішень Європейського суду з прав людини, рекомендованих для вивчення при підготовці до письмового анонімного тестування у межах іспиту для кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді. 2018. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/15296531171517493988%20Збірник%20рішень%20ЄСПЛ_30.01.2018%20на%20сайт.pdf.

Подальший судовий контроль наявний під час затримання у позаордерному порядку та полягає у перевірці обґрунтованості затримання протягом 72 годин з моменту затримання. У міжнародному законодавстві сформовано два загальноприйняті параметри подальшого судового контролю за затриманням особи, а саме негайність та автоматичність¹. Найімовірніше, що термін у 72 години неповністю відповідає параметру «негайність», однак таке питання потребує окремого дослідження.

Подальший судовий контроль за затриманням особи повинен відбуватися обов'язково незалежно від прийнятого рішення по справі, тобто здійснюватися автоматично. Будь-яке кримінальне процесуальне затримання має супроводжуватися автоматичним судовим контролем навіть тоді, коли протягом короткого проміжку часу з моменту затримання з'ясувалася непричетність особи до правопорушення.

Під автоматичним судовим контролем за затриманням особи розуміється судовий контроль, який відбувається незалежно від факту подання затриманим відповідної скарги та його волевиявлення, незалежно від активних дій сторони захисту та сторони обвинувачення, судовий контроль, який є предметом розгляду окремого судового засідання².

Отже, судовий контроль є невід'ємною ознакою кримінального процесуального затримання. Здійснення затримання поза судовим контролем є грубим порушенням міжнародного законодавства. Виглядає недопустимою відсутність автоматичного судового контролю за затриманням особи в національному законодавстві у «чистому вигляді». Автоматичний та негайний судовий контроль за затриманням переслідує мету зниження ризиків свавілля з боку державних органів та покликаний забезпечити права та свободи затриманої особи.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що чітка регламентація кримінального процесуального затримання, його однозначне розуміння усіма учасниками кримінального провадження є відправною межею втілення європейських стандартів до кримінального процесу задля забезпечення публічної безпеки. Наявність ефективної та деталізованої процедури затримання особи в рамках кримінального провадження є важливою складовою частиною правового забезпечення публічної безпеки громад у протидії злочинам та кримінальним проступкам, захисту прав і свобод осіб.

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 20.02.2021).

² Потоцький М.М. Судовий контроль за затриманням особи за підозрою у вчиненні злочину. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 4 (69). С. 116.

Кримінальне процесуальне затримання характеризується десятьма основними ознаками, серед яких слід назвати легальний (законний) примус, спрямованість на забезпечення належної поведінки, обмеження права на свободу, уповноважені та неуповноважені суб'єкти застосування, обмеженість тривалості, незалежність від суворості санкції, безпосередність реалізації, анкетна та позаанкетна фіксація, прокурорський нагляд, судовий контроль. При цьому наведений перелік ознак кримінального процесуального затримання не є вичерпним.

На основі узагальнення виділених ознак можна сформулювати таке визначення поняття кримінального процесуального затримання: затримання – це короткостроковий захід легального (законного) примусу, що застосовується безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення представниками держави та цивільними особами за наявності підозри, незалежно від суворості санкції, спрямований на забезпечення належної поведінки шляхом обмеження права на свободу, який підлягає обов'язковій анкетній чи позаанкетній фіксації та забезпечується прокурорським наглядом і судовим контролем.

Таке визначення затримання є універсальним, тобто воно стосується будь-якого кримінального процесуального затримання незалежно від виду. Водночас перспективними напрямками подальших наукових пошуків мають стати дослідження гарантій реалізації права на захист затриманою особою; дослідження спеціальних правил затримання особи у кримінальному провадженні.